

Qala Kohzad-e- Veyzenhar: Parthian Mithraeum or Sassanid Fire Temple?

Younes Yousefvand¹, Farshad Miri², Mousa Sabzi Duabi³

1. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran (Corresponding Author). *Email:* Yousefvand.y@lu.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran.
Email: f.mirishad@gmail.com

3. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran.
Email: sabzi.m@lu.ac.ir

Article Info	Abstract
Pp: 233 - 260	Qala Kohzad was built on the heights of Weyzenhar/Veyzenyar Mountain in the southwest of Roumeshgan plain (western Lorestan). The archeological excavation of the site in the late 1960s revealed a series of architectural units made of stone rubble and plaster mortar measuring 17x38m. These spaces consist of two domed chahar-taq rooms with a cruciform plan, a quadrangular hall with corridors on its northern and southern sides, and some other facilities. The use of features such as decorative columns, plasterwork with a rose pattern, some interventions in architectural elements and bronze sculptures of unknown origin, led the explorer of the area to believe that the building of the Qala-Kohzad could be categorized as among the "mithraeums left from the beginning of Parthian rule." However, the structural characteristics and the arrangement of architectural spaces, along with other evidence obtained from the building (namely, ceramics), do not confirm this assessment. In the current research, by combining the information obtained from the field survey and library sources, an attempt is made to shed light on the uncertainties about the function and chronology of the building as much as possible. Research findings and existing archaeological evidence show that the monument of Qala-Kohzad is not particularly related to a Mithraeum or an Anahita Temple. In fact, the remains of architecture or symbols and signs that can be used to prove the worship of the god Mithra or Anahita in Qala-Kohzad have not been found. The technical characteristics of the building, such as the use of curved arches and the use of conical philiposhes for erecting domes, along with the typology of the pottery samples, indicate that building belongs to the Sassanid period. The monument's plan and the arrangement of architectural units, such as the combination of domed cruciform chambers with circular corridors and central hall, evokes the common pattern of fire temples of the Sassanid period. The existence of the remains of the base of the fireplace and the cubic-rectangular platforms in the interior of the chahar-taq of Qala Kohzad can be understood in the direction of performing religious ceremonies in connection with Zoroastrianism.
Article Type: Research Article	
Article History:	
Received: 11 November 2023	
Revised form: 15 February 2024	
Accepted: 20 February 2024	
Published online: 22 May 2025	
Keywords: Roumeshgan, Qala Kohzad, Mehrabeh, Fire Temple, Parthian and Sassanid Periods.	

Cite this The Author(s): Yousefvand, Y., Miri, F. & Sabzi, M., (2025). "Qala Kohzad-e- Veyzenhar: Parthian Mithraeum or Sassanid Fire Temple?". *Journal of Archaeological Studies*, 17(1: 36): 233-260.

<https://doi.org/10.22059/jarcs.2024.367985.143243>

Published by: University of Tehran Press.

Homepage of this Article: https://jarcs.ut.ac.ir/article_96080.html?lang=en

1. Introduction

The Qala Kohzad complex, located on the top of Veyzenhar mount at the westernmost edge of the Rumeshgan Plain, is one of the most significant architectural remains in Rumeshkan County and Lorestan Province. Archaeological excavations in 1988 uncovered an interconnected architectural complex consisting of two *chahar-taq*s surrounded by rooms, a central hall, corridors, and a columned vestibule, all built with rubble stone and gypsum mortar (Motamedi, 1992). Despite extensive excavations that revealed a substantial portion of the site's architectural structures and a large number of cultural artifacts, these valuable findings have not been utilized to analyze the function and chronology of this important structure. Researchers such as Motamedi (Motamedi, 1992: 10) and Hassanpour (Hassanpour, 2010: 98) have proposed that Qala Kohzad was originally a mithraeum from the early Parthian period, later converted into a fire temple during the Sasanian era with minor architectural modifications. However, a more detailed assessment of the site's architectural evidence and archaeological finds does not support this hypothesis. Therefore, this study aims to review all available evidence to complement previous studies and address the historical and functional significance of this important structure. The primary research question is: What was the function of the Qala Kohzad, and in what period was it constructed? The research hypothesis suggests that the architectural structure and spatial organization of Qala Kohzad do not align with Mithraic religious sites but rather correspond to the architectural characteristics of Sasanian fire temples. This study adopts a historical-analytical approach, gathering data through field visits and documentary research.

2. Data

The overall architectural composition of the site consists of a series of interconnected spaces extending along an east-west axis, measuring 38 meters in length and 17 meters in width (Fig. 2 & 3). The complex comprises two interconnected *chahar-taq*s (situated at the center and west), a rectangular hall, and several roofed spaces along the northern and southern sides of the hall. The entrance is located on the eastern side and was accessed via a staircase leading to the hall. The structures are built from rubble stone and gypsum mortar. The western/external *chahar-taq* of Kohzad is a cruciform space measuring 8.20×7.20 meters with two entrances on its northern and southern sides. Its core consists of four massive piers, measuring 1.2×4.2 meters (western piers) and 1.6×4.2 meters (eastern piers), supporting a dome - now-ruined. Interior elements of this structure include two flooring layers, a gypsum column base shaped like a truncated pyramid with grooves, a rectangular stone and gypsum platform adorned with star motifs, concentric circles, and floral patterns on its exterior surface. The central *chahartaq* features a cruciform plan with dual northern and southern entrances, a western platform, and a tiered central platform showing

evidence of repeated fire use. To the east of the central chahar-taq lies a rectangular hall extending from east to west, flanked on the north and south by two vaulted corridors measuring 2×13 meters. A narrow partition divides the southern corridor into eastern and western sections, each with access points leading to the hall and the southern chamber of the central chahar-taq. Similarly, the northern corridor is divided into two sections by a narrow wall in its central portion.

3. Discussion

According to Motamedi, “Qala Kohzad was initially built as a Mithraeum for the worship of Mithra and possibly Anahita. During the Sasanian period, it was slightly modified to function as a fire temple. He attributes the central chahar-taq to Mithraic worship and the external/western chahar-taq to Anahita” (Motamedi, 1992: 10). His conclusion is based on cultural artifacts, including bronze figurines and decorative gypsum elements. However, to the best of our knowledge, no structure in Iran has been definitively identified as a mithraeum. The few possible examples, such as cave-like structures and architectural elements at sites like Zahhak Castle (Hashtrud), Mehr Gosaedi, and Mohammadabad Dashtestan, generally consist of corridors, multiple chambers, and main and subsidiary halls arranged in a linear fashion. A comparison of these sites with Qala Kohzad highlights more differences than similarities. Furthermore, the decorative elements found in Kohzad’s chahar-taqs (such as fluted grooves and floral motifs) do not appear in any known Mithraic sites. The chahar-taq structures and surrounding corridors in Qala Kohzad strongly suggest a religious function consistent with Sasanian fire temples. The site shares significant architectural similarities with other Sasanian fire temples such as Chen-Jiyeh (Vanden Berghe, 1977: 182), Kalak-Tamarkhow (Yousefvand & Miri, 2019), Palang Gerd (Khosravi *et al.*, 2018: 283), Shiyan (Rezvani, 2006), and Mil-Milagah (Moradi, 2009: 179). Additionally, the presence of rectangular platforms and fire altar bases inside both chahar-taqs further supports this interpretation. The typology of the site’s architecture, including the chahar-taq design, spatial arrangement, vaulting techniques, and associated pottery, all point to a Sasanian-period construction.

4. Conclusion

The Qala Kohzad, located on Mount Veyzenhar southwest of the Rumeshgan Plain, consists of a large architectural complex featuring two domed chahar-taqs, a rectangular hall, surrounding corridors, a main entrance, a vestibule, and multiple rooms, all built using rubble stone and gypsum mortar. No substantial proof of Mithraic or Anahita worship has been found at the site. Instead, the architectural layout-including domed cruciform chahar-taqs, a central hall, and circumambulatory corridors- closely resembles Sasanian fire temples. Structural elements, such as fire altar bases and rectangular platforms, further confirm the site’s religious function within the

Zoroastrian tradition. The construction techniques, including the use of rubble stone set in semi-milled gypsum mortar, massive piers, barrel vaults, and concave squinches, along with pottery typology, all indicate a Sasanian origin. Given the architectural consistency of Qaleh Kohzad with other Sasanian fire temples, it is concluded that Qala Kohzad was initially built as a fire temple during the Sasanian period.

Acknowledgments

The Authors extend their sincere gratitude to the anonymous peer reviewers for their insightful critiques and constructive suggestions, which significantly enhanced the clarity and scholarly rigor of this manuscript.

Observation Contribution

The percentage of authors' participation was equal.

Conflict of Interest

The Authors of the article, while observing publication ethics, declare the absence of conflict of interest and lack of financial support from any governmental or non-governmental institution.

قلعه کُهرزاد کوه وزنهار/ ویزنیار: مهرابه‌ای اشکانی یا آتشکده‌ای ساسانی؟

یونس یوسف‌وند^۱، فرشاد میری^۲، موسی سبزی‌دوآبی^۳

۱. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران. Yousofvand.y@lu.ac.ir رایانامه: (نویسنده مسئول).

۲. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران. f.mirishad@gmail.com رایانامه:

۳. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران. sabzi.m@lu.ac.ir رایانامه:

چکیده	تاریخچه مقاله
بنای قلعه کُهرزاد بر بلندترین نقطه کوه ویزنیار/ وزنهار در غرب دشت رومشگان و در جنوب غرب استان لرستان قرار دارد. کاوش‌های باستان‌شناسی محوطه در اواخر دهه ۶۰ ه.ش. مجموعه‌ای از واحدهای معماری به ابعاد ۱۷×۳۸ متر را آشکار ساخت؛ این فضاها متشکل از دو چهارتاقی گنبددار با نقشه چلیپایی، تالاری چهارگوش با راهروهایی در اضلاع شمالی و جنوبی آن و چند فضای جانبی دیگر است که با لاشه سنگ و ملاط گچ ساخته شده‌اند. به‌کارگیری شاخصه‌هایی مانند ستون‌های تزئینی، گچبری‌هایی با نقش گل رزت، برخی دخل و تصرفات در عناصر معماری و مجسمه‌های مفرغی با منشأ نامعلوم، کاوشگر محوطه را بر این باور استوار کرد که بنای قلعه کُهرزاد را در زمره «مهرابه‌های برجای مانده از اوایل حکومت اشکانی» قرار دهد؛ اما، مشخصات سازه‌ای و نحوه آرایش فضاهای معماری درکنار دیگر شواهد به دست آمده از بنا (سفال) این موضوع را تأیید نمی‌کند. در پژوهش حاضر تلاش می‌شود تا با استناد بر تمام شواهد موجود پرتو روشنی بر ابهامات پیش‌رو در مورد ماهیت کارکردی و بازه زمانی ساخت بنا افکنده شود. یافته‌های پژوهش از طریق بازدیدهای میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده و با بهره‌گیری از رویکرد تاریخی-تحلیلی مورد ارزیابی و تحلیل قرار گرفته‌اند. نتایج نشان می‌دهد بنای قلعه کُهرزاد قرابت چندانی با مهرابه یا معبد آناهیتا ندارد؛ در این بنا بقایای معماری یا نمادها و نشانه‌هایی که بتوان با استناد به آن‌ها پرستش خدای میترا یا بغ‌بانوی آناهیتا را گواهی داد، به دست نیامده است. ویژگی‌های فنی بنا مانند به‌کارگیری تاق‌های مازهدار با بیزکند و استفاده از فیلیوش‌های مخروطی برای برپایی گنبدها به همراه گونه‌شناسی نمونه‌های سفالی، بیانگر تعلق بنای مزبور به دوره ساسانی است. همچنین پلان بنا و آرایش واحدهای معماری همچون ترکیب چهارتاقی‌های چلیپایی گنبددار با دالان‌های طواف و تالار مرکزی، الگوی رایج آتشکده‌های دوره ساسانی را تداعی می‌کند. وجود بقایای محل پایه‌آتشدان و سکوهای مکعب-مستطیل در فضای داخلی چهارتاقی‌های قلعه کُهرزاد نیز در راستای انجام مراسمات مذهبی در ارتباط با آئین زرتشتی قابل درک است.	صص: ۲۶۰-۲۳۳ نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۲۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۱/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۰۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۰۱ کلیدواژگان: رومشگان، قلعه کُهرزاد، مهرابه، آتشکده، دوره اشکانی و ساسانی.

ارجاع به مقاله: یوسف‌وند، یونس؛ میری، فرشاد؛ و سبزی، موسی، (۱۴۰۴). «قلعه کُهرزاد کوه وزنهار/ ویزنیار: مهرابه‌ای اشکانی یا آتشکده‌ای ساسانی؟». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۷(۱): ۲۳۳-۲۶۰.

<https://doi.org/10.22059/jarcs.2024.367985.143243>

Published by: University of Tehran Press.

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: https://jarcs.ut.ac.ir/article_96080.html

۱. مقدمه

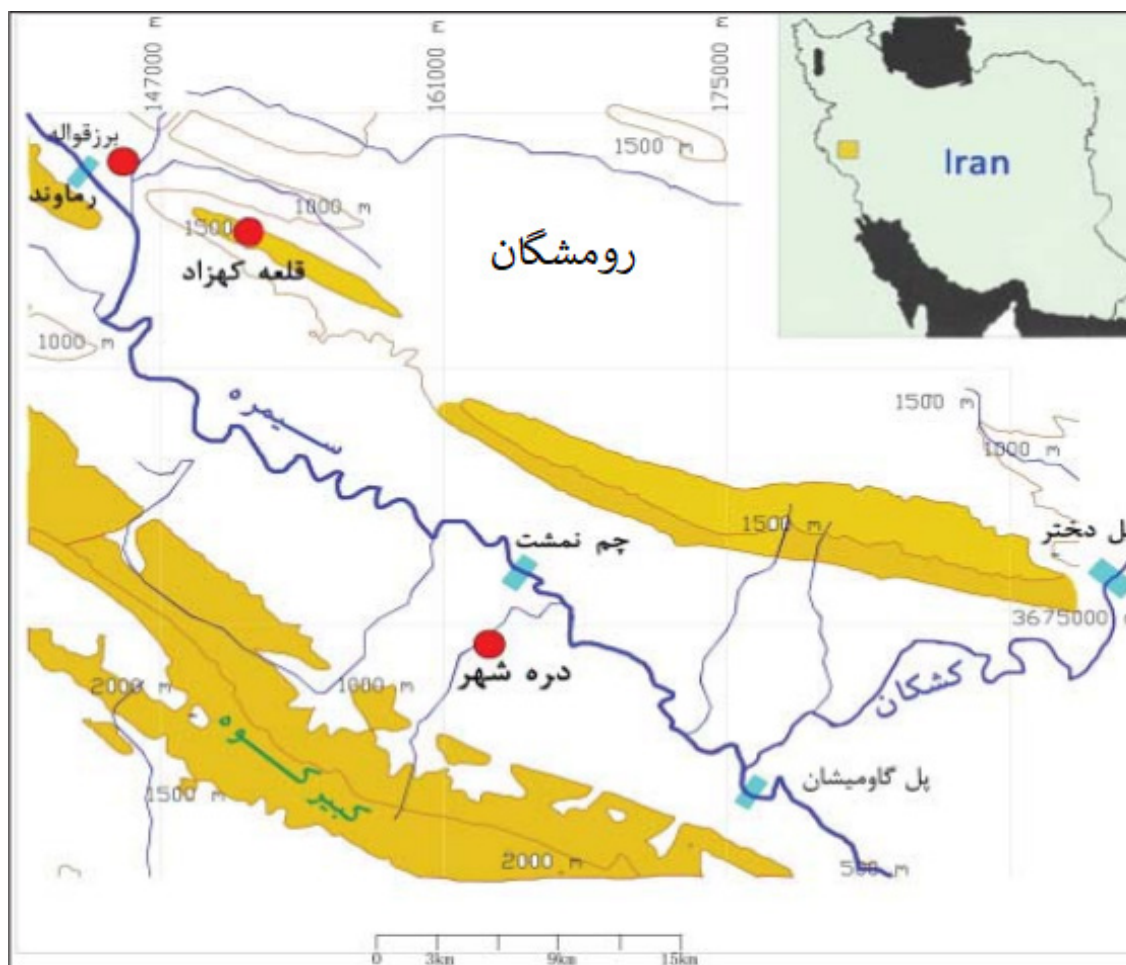
مجموعه قلعه کُهرزاد بر بالای کوه ویزنه‌هار/ویزنیار در منتهی‌الیه غرب دشت رومشگان، یکی از مهمترین آثار معماری شهرستان رومشکان و استان لرستان است. کاوش‌های باستان‌شناسی سال ۱۳۶۷ ه.ش. در این مجموعه، یک ساختار معماری شکیل و به هم پیوسته شامل دو چهارتاقی با اتاق‌های پیرامون، یک تالار مرکزی، راهروها و هشتی ستون‌دار که تماماً با مصالح لاشه‌سنگ و گچ ساخته شده‌اند، آشکار کرده است (معتمدی، ۱۳۷۱). باوجود کاوش‌های گسترده بنا، که در نتیجه آن ضمن آشکارسازی بخش زیادی از ساختارهای معماری، حجم زیادی از مواد فرهنگی نیز به دست آمده است، اما این کاوش‌ها و این یافته‌ها منجر به روشن شدن ماهیت واقعی بنا نشده و هنوز کارکرد و بازه زمانی ساخت آن به روشنی مشخص نشده است. پژوهشگرانی چون «معتمدی» (۱۳۷۱: ۱۰) و به تبعیت از او، «عطا حسن‌پور» (۱۳۸۹: ۹۸) قلعه کُهرزاد را «بقایای مهرابه‌ای متعلق به اوایل حکومت اشکانی می‌دانند که در دوره ساسانی با تغییراتی جزئی در ساختار معماری به آتشکده تبدیل می‌گردد»؛ اما ارزیابی دقیق‌تر شواهد معماری و یافته‌های باستان‌شناختی مجموعه، این فرضیه را تأیید نمی‌کند. به نظر می‌رسد مهرابه خواندن این بنا یک برداشت شتاب‌زده از یافته‌های کاوش و نادیده گرفتن برخی شاخصه‌های بنا بوده است. ناقص بودن پژوهش‌های پیشین در مورد این بنا هنگامی آشکارتر می‌شود که بدانیم در مجاورت این بنا گورستانی بزرگ وجود دارد که در گزارش کاوش کاملاً مغفول مانده است. باتوجه به این ابهامات و نظر به اهمیت بنای قلعه کُهرزاد که بزرگ‌ترین سازه معماری کاوش شده با کارکرد مذهبی در کل استان لرستان است، هدف پژوهش حاضر بررسی تمام شواهد موجود به منظور تکمیل مطالعات پیشین و پاسخ به پرسش‌های مطرح در مورد ماهیت تاریخی و کارکردی این بنای ارزشمند است. پرسش اصلی پژوهش از این قرار است؛ کارکرد بنای قلعه کُهرزاد چه بوده است و این بنا در چه دوره‌ای ساخته شده است؟ فرض تحقیق آن است که ساختار معماری و سازمان فضایی بنای قلعه کُهرزاد قرابتی با ساختارهای معماری مرتبط با آئین مهر ندارد و این بنا در گروه آتشکده‌های دوره ساسانی قابل تعریف است. رویکرد پژوهش مبتنی بر رویکرد تاریخی-تحلیلی است و یافته‌ها با بازدیدهای میدانی و مطالعه اسنادی گردآوری شده‌اند.

۲. پیشینه پژوهشی

نخستین بار «حمید ایزدپناه» گزارش بسیار مختصری به همراه چند تصویر از قلعه کُهرزاد را ارائه داده است (ایزدپناه، ۱۳۵۰: ۱۸-۳۱۷). بعدها در سال ۱۳۶۴ ه.ش.، هیئتی از مرکز باستان‌شناسی ایران، ضمن بازدید از بنای فوق، ضرورت مطالعه و کاوش آن را مطرح ساخت (رهبر و معتمدی، ۱۳۷۴: ۷). پس از این بازدیدها، کاوش محوطه در پاییز سال ۱۳۶۷ توسط «نصرت‌الله معتمدی» به مدت ۴۵ روز انجام گرفت. تنها گزارش موجود از این کاوش، مقاله‌ای کوتاه در مجله میراث فرهنگی است (معتمدی، ۱۳۷۱). هیئت کاوش در این بازه زمانی، بالغ بر ۷۰٪ مساحت محوطه را خواناسازی و آواربرداری می‌کند. بنا به ادعای کاوشگر، ماحصل کاوش و مطالعات او کشف «مهرابه‌ای از اوایل دوره اشکانی است که بعدها با اندک تغییراتی در عناصر معماری به آتشکده‌ای ساسانی» تبدیل می‌گردد (همان: ۱۰). این بنا در تاریخ ۱۳۸۰/۰۲/۱۸ با شماره ۳۷۶۰ و با نام «قلعه کُهرزاد» در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است. عطا حسن‌پور در مقاله‌ای که به معرفی «شواهد و آثار آئین مهر در لرستان» اختصاص دارد، ضمن توصیف کوتاهی از بقایای معماری و اشیاء فرهنگی به دست آمده از مجموعه، با پیروی از معتمدی بنای مزبور را در ذیل «معابد مهرپرستی» طبقه‌بندی کرده است (حسن‌پور، ۱۳۸۹: ۹۸). «علی هژبری» در مقاله‌ای که به مطالعه یکی از مجسمه‌های منسوب به قلعه کُهرزاد (مجسمه منسوب به میترا-آپولو) می‌پردازد، اشارات مختصری به معماری بنای قلعه کُهرزاد داشته است (هژبری، ۱۳۹۴). نظری جمالی بر این پژوهش‌ها نشان می‌دهد که مهرابه خواندن بنا بدون استناد بر شواهد متقن و مستحکم بوده و با استناد به آن‌ها نمی‌توان مهرابه بودن قلعه کُهرزاد را پذیرفت.

۳. موقعیت جغرافیایی

بنای قلعه کَهزاد بر بالای کوه منفرد «وِزنهار/وِزنیار» در منتهی‌الیه غربی دشت رومشگان و در مختصات جغرافیایی: $33^{\circ} 19' 43''$ عرض شمالی و $47^{\circ} 17' 42'' 26''$ طول شرقی قرار دارد (شکل ۱ و ۲). بنا در بالاترین نقطه کوه ساخته شده و موقعیت آن بر ستیغ کوه به گونه‌ای است که نسبت به دشت‌ها و دره‌های پیرامون دید منظری بسیار مناسبی دارد. راه دسترسی به بنا جاده‌ای خاکی است که از شهرک ولیعصر/قاطرچی آغاز می‌شود و پس از طی حدود ۱۴ کیلومتر در میان مزارع کشاورزی و سپس در مسیری کوهستانی و پر پیچ‌وخم که از دامنه شرقی کوه وِزنهار بالا می‌رود، به قلعه کَهزاد می‌رسد.

شکل ۱: موقعیت مکانی قلعه کَهزاد بر روی نقشه منطقه (گراوند و زینی‌وند، ۱۳۹۲: شکل ۱).

Fig. 1: Location of Qaleh-e-Kohzad on the map of the region (Garavand & Zeinivand, 1392: Fig. 1).

شکل ۲: مکان قلعه کَهزاد بر فراز ارتفاعات وِزنهار (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 2: Location of Qaleh-e-Kohzad in the west of Romashgan plain (Authers, 2024).

۴. مشخصات معماری

کلیت ساختاری بنا شامل مجموعه‌ای از فضاهای معماری است که در محور شرقی-غربی به طول ۳۸ و عرض ۱۷ متر ساخته شده‌اند. این مجموعه شامل دو چهارتاقی به هم پیوسته (در مرکز و غرب مجموعه)، یک تالار مستطیلی و پاره‌ای فضاهای مسقف در اضلاع شمالی و جنوبی تالار است. ورودی مجموعه در ضلع شرقی قرار دارد که از طریق پلکانی دسترسی به تالار را امکان‌پذیر می‌کند (۳، ۴ و ۵). بناها با ترکیبی از لاشه‌سنگ و ملاط گچ برپا شده‌اند. در ادامه ضمن معرفی عناصر فضایی قلعه کهزاد، مشخصات کلی و مهم سازه‌ای آن‌ها ذکر می‌شود.

شکل ۳: مجموعه قلعه کهزاد، دید از غرب (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 3: Qaleh-e-Kohzad complex, view from the west (Authers, 2024).

۴-۱. چهارتاقی غربی

این بخش شامل یک فضای چلیپایی به ابعاد $7/20 \times 8/20$ متر است که در گزارش معتمدی با عنوان «چهارطاقی خارجی» معرفی شده است (شکل ۴ و ۶). شاکله آن را چهار جرز قطور به ابعاد $2/4 \times 2/1$ متر (جرزهای غربی) و $2/4 \times 1/6$ متر (جرزهای شرقی) تشکیل می‌دهد که گنبد بر روی آن‌ها قرار می‌گرفته است. دسترسی به فضای داخلی چهارتاقی از طریق ورودی‌های دوگانه (۲ متر ارتفاع و ۷۰ سانتی‌متر عرض) تعبیه شده در بر شمالی و جنوبی آن میسر می‌گردد. ورودی جنوبی تقریباً تخریب شده، اما ورودی شمالی هنوز هم قابل تشخیص است. معتمدی موفق به شناسایی دو کف استقرار در فضای داخلی چهارتاقی شده است؛ وی همچنین در زیر کف اول یک پایه‌ستون گچی به شکل هرم ناقص با شیارهای قاشقی شکل به دست آورده است. از دیگر عناصر قابل توجه این بخش از بنا، سکویی مستطیلی با مصالح لاشه‌سنگ و گچ است که بدنه خارجی آن با تزئینات گچ‌بری به شکل ستاره، دواير متحد‌المركز و گل و بوته (شکل ۷) تزئین شده است (معتمدی، ۱۳۷۱: ۱۲).

۴-۲. چهارتاقی مرکزی

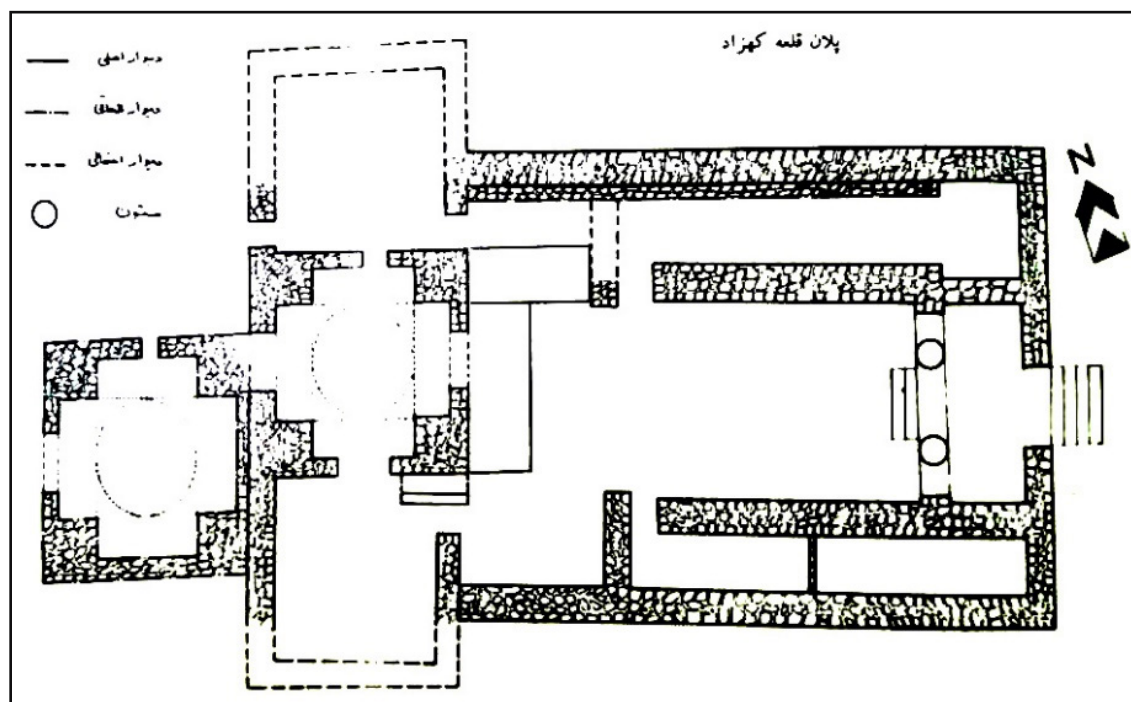
این چهارتاقی تقریباً در مرکز مجموعه قرار دارد و به موازات اضلاع شمالی و جنوبی آن دو اتاق بزرگ قرار دارد. چهارتاقی دو ورودی در شمال و جنوب دارد؛ علاوه بر این ورودی‌ها که ارتباط چهارتاقی را با اتاق‌های شمالی و جنوبی برقرار می‌کرده‌اند، در ضلع شرقی سازه، یک راهروی باریک به طول ۲/۵۰ متر وجود دارد که ارتباط فضایی چهارتاقی با تالار به وسیله آن میسر می‌شده است. سمت غربی این چهارتاقی کاملاً بسته است و هیچ‌گونه ارتباطی با چهارتاقی غربی/خارجی ندارد. کف اتاق شمالی ۵۰ سانتی‌متر پایین‌تر از کف چهارتاقی است؛ از این رو، فضای فوق به وسیله سه پله نسبتاً کوتاه که در جلو درگاه قرار دارد، به چهارتاقی مرکزی متصل می‌گردد.

امروزه از گنبد بنا چیزی برجای نمانده است، اما ایزدپناه، تصویری از بقایای قوس گنبد بر روی یکی از جرزها ارائه کرده است. بقایای تاقی هلالی که روی جرزهای شمالی چهارتاقی برپا شده، هنوز مشاهده می‌شود (شکل

شکل ۴: تصویر هوایی بنای قلعه کُهرزاد و عناصر معماری آن (Google earth, 2023).

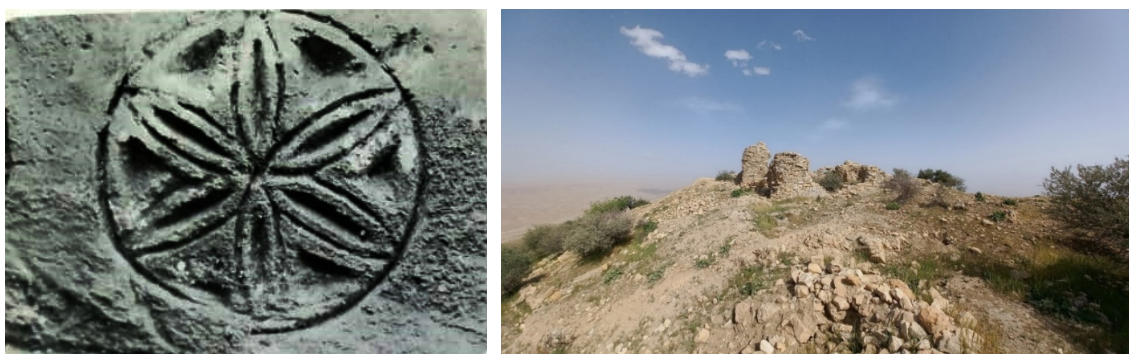
Fig. 4: Aerial view of the Qaleh-e-Kohzad and its architectural elements (Google earth, 2023).

شکل ۵: پلان مجموعه قلعه کُهرزاد وِزَنهار (معمدئی، ۱۳۷۱: ۹۰).

Fig. 5: Plan of the Qaleh-e-Kohzad (Moameddi, 1992: 9).

۸). معتمدی به وجود سکویی در ضلع غربی چهارتاقی اشاره می‌کند که از کنار هم قرار گرفتن دو پایه ستون به صورت معکوس و سپس اندود کردن آن‌ها با گچ ایجاد شده است. این سکو به طول ۱۱۰ سانتی متر، ارتفاع ۶۰ و عرض ۶۰ سانتی متر سراسر ضلع غربی چهارتاقی، یعنی حد فاصل دو جرز شمال غربی و جنوب غربی را

شکل ۶: نمایی از چهارتاقی غربی، دید از غرب (نگارندگان، ۱۴۰۲)، (سمت راست)؛ و شکل ۷: گل‌های تزئینی بر بدنه سکوی چهارتاقی خارجی (معمدی، ۱۳۷۱: ۱۳)، (سمت چپ).

Fig. 6: Western Chartaq of Qaleh-e-Kohzad, view from the west (Authers, 2024), (Right); Fig. 6: Decorative flowers on the body of the external Chartaq (Moammadadi, 1371: 13), (Left).

می‌پوشانده است. سکو در کاوش‌های سال ۱۳۶۷ تخریب شده است. در مرکز چهارتاقی، سکویی مطابق قرار داشته که معتمدی به آثار سوختگی و استفاده مکرر آتش بر روی آن اشاره کرده و اذعان داشته که از گاز طبیعی برای برافروختن آتش در این سکو استفاده می‌شده است (همان: ۱۴-۱۳).

شکل ۸: تاق برجای مانده از چهارتاقی مرکزی. دید از شمال (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 8: Remaining arch from the central CharTaq. View from the north (Authores, 2024).

۳-۴. تالار مستطیل شکل و فضاهای مجاور آن

در ضلع شرقی چهارتاقی مرکزی، تالاری مستطیل شکل در جهت شرق به غرب قرار دارد. اضلاع شمالی و جنوبی آن را دو دهلیز با راستای شرقی-غربی به ابعاد ۱۳×۲ متر درمیان گرفته است (شکل ۵). از پوشش فضای دهلیز شمالی چیزی برجای نمانده است؛ اما در دهلیز جنوبی هنوز بقایای مهمی از تاق‌ها به ارتفاع ۲/۶۰ متر از کف، قابل مشاهده است (شکل ۹). بر این اساس، دهلیزها دارای سقف هلالی بوده‌اند. دیوار ضلع شمالی و جنوبی این دهلیز به صورت دولایه در کنار هم بالا آمده‌اند. دلیل این موضوع به درستی روشن نیست، شاید هدف از

شکل ۹: بقایای تاق دهلیز جنوبی (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 9. Remains of the southern atrium arch (Authores, 2024).

این‌کار بالابردن مقاومت تاق و جلوگیری از رانش آن بوده است. تیغه‌ای باریک دهلیز جنوبی را به دو بخش شرقی و غربی تقسیم می‌کند. در دیوار ضلع جنوبی این دهلیز تاقچه‌ای به ابعاد 30×30 و عمق ۲۰ سانتی‌متر و در ارتفاع ۱ متری از کف قرار دارد. دهلیز دو ورودی دارد؛ یکی در منتهی‌الیه گوشه غربی ضلع شمالی که به تالار باز می‌شود و ورودی دیگر هم در ضلع غرب قرار دارد که به اتاق ضلع جنوبی چهارتاقی مرکزی متصل می‌گردد. کف دهلیز جنوبی $1/50$ متر پایین‌تر از کف چهارتاقی است، این اختلاف به خاطر شیب زمین و عوارض طبیعی صخره‌ای است که بنا بر روی آن ساخته شده است. در مرکز دهلیز شمالی تیغه‌ای باریک، فضای داخلی آن را به دو قسمت شرقی و غربی تقسیم می‌کند. در وسط این تیغه یک درگاه کوچک به عرض ۱ متر تعبیه شده است. ارتباط دهلیز شمالی با تالار از طریق یک ورودی در مرکز دیوار شمالی دهلیز میسر می‌گردد. ورودی اصلی قلعه‌کِهزاد در مرکز ضلع شرقی تالار قرار داشته است که از طریق یک پلکان به فضای هشتی‌مانندی متصل می‌شده است. در مقابل هشتی، یک فضای باریک با دو ستون به عنوان رابط بین هشتی و تالار عمل می‌کرده است (معمدی، ۱۳۷۱: ۱۵). امروزه از ورودی، پلکان، هشتی و ستون‌های مجاور آن چیزی باقی نمانده است.

۵. قلعه‌کِهزاد: مهربابه یا آتشکده؟

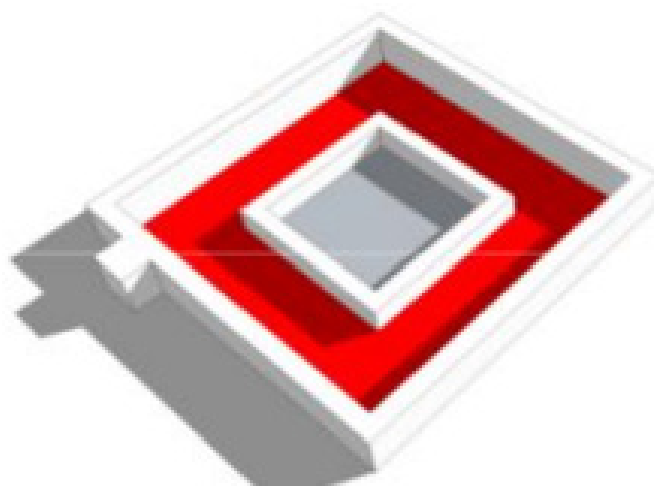
بنا به گزارش معتمدی، «بنای قلعه‌کِهزاد نخستین بار به عنوان مهربابه و جهت نیایش ایزد مهر و احتمالاً آناهیتا برپا شده است و سپس در زمان ساسانیان با پذیرش آئین زرتشت به عنوان دین رسمی با اندک تغییری به آتشکده تبدیل می‌گردد. وی چهارطاقی مرکزی را مختص پرستش آئین مهر می‌داند و چهارتاقی خارجی/غربی را محلی برای عبادت آناهیتا» (معمدی، ۱۳۷۱: ۱۰). به باور معتمدی، هرکدام از چهارتاقی‌های موجود در مجموعه قلعه‌کِهزاد، به پرستش خدایی مجزا تعلق داشته است. در این ارتباط، او یادآور می‌شود که «ورود به نیایشگاه‌های ایزد مهر (چهارتاقی مرکزی)، خاص مردان بوده و زنان را به آن راهی نبود؛ از این‌رو، می‌باید نیایشگاه‌های دیگری جهت عبادت بانوان برپا سازند. به همین دلیل، خارج از مجموعه قلعه‌کِهزاد، نیایشگاه دیگری (چهارتاقی خارجی یا غربی) ساخته می‌شود تا آناهیتا (بغ‌بانوی آب‌ها) مورد نیایش قرار گیرد» (همان). عطا حسن‌پور نیز عقیده معتمدی درباره ماهیت کارکردی این بنا را تأیید می‌کند (حسن‌پور، ۱۳۹۸:

شکل ۱۰: تالار مرکزی بنای قلعه‌کhezاد و ملحقات آن (نگارندگان، ۱۴۰۲).
Fig. 10: The central hall of the Qaleh-e-Kohzad and its annexes (Authores, 1402).

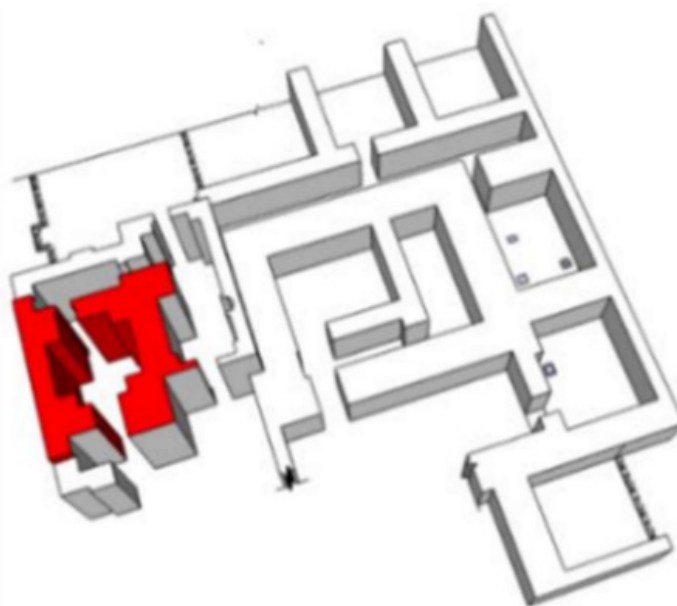
۹۹). آن‌گونه که از گزارش کاوشگر محوطه برداشت می‌شود، اساس نظر او بر اشیاء منقول فرهنگی (پیکره‌های مفرغی) منسوب به آن استوار بوده است. این درحالی است که تعیین کارکرد یک محوطه صرفاً با تکیه بر اشیاء منقول و غفلت از مؤلفه‌هایی چون: مطالعه تطبیقی نقشه بنا، سبک‌شناسی، جزئیات معماری و تزئینات وابسته به آن چندان دقیق و علمی نیست؛ بنابراین در ادامه برای روشن شدن کارکرد دقیق بنای مزبور، تمام شاخصه‌های موجود (اعم از: نقشه، جزئیات و تزئینات معماری، اشیاء فرهنگی و...) مورد بررسی قرار می‌گیرند. همان‌طور که پیش‌تر ذکر آن رفت، سازمان‌بندی فضایی مجموعه قلعه‌کhezاد شامل دو بنای گنبددار متکی به هم در مرکز و غرب، تالار مرکزی، دالان‌های پیرامون تالار و پاره‌ای تأسیسات جانبی دیگر است. بناهای گنبددار، مجزا از هم ساخته شده و به هم راه ندارند. شکل کلی بنا چلیپایی، و با اندکی انحراف از جهت‌های اصلی طراحی شده است؛ حال آیا این پلان و سازه‌های معماری با معابد مهری و پرستشگاه‌های آن‌ها مطابقت دارد یا گونه‌ای دیگر از بناهای مذهبی را تداعی می‌کند؟ تا آنجا که اطلاعات نگارندگان یاری می‌رساند، تاکنون در حوزه جغرافیایی ایران بنایی که بتوان آن را با قطعیت به «مهرکده» نسبت داد، شناسایی نشده است. همچنین، در صحت انتساب برخی غارها، ساختارهای زیرزمینی و دستکندهایی که به عنوان «نیایشگاه آئین مهر» معرفی شده‌اند، تردید جدی وجود دارد. تحقیقات جدید، برخی از نمونه‌های شاخص این سبک معماری را در قالب «معابد بودایی» متعلق به دوران پس از اسلام قرار می‌دهد؛ مانند معبد مهر و رجوی/امامزاده معصوم مراغه (ستارنژاد و همکاران، ۱۳۹۹)؛ بنابراین در فقدان شواهد متقن و قابل اطمینان از معابد مهری در ایران، باید بر بقایای احتمالی تکیه کرد. این بقایای احتمالی شامل تعدادی ساختار دستکند و غارمانند و برخی از بناهای «مجموعه موسوم به قلعه زهاک هشت‌رود»، «مهرگوسعیدی» و «محمدآباد دشتستان» (یغمایی، ۱۳۸۹) است؛ از سوی دیگر، شمار این بقایای احتمالی آن‌چنان اندک است که به سادگی نمی‌توان از روی آن‌ها به طرح معماری معمول مهرابه‌ها در ایران پی برد. با این وجود، اگر بخواهیم تصویری کلی از این ساختارها را ارائه دهیم، باید گفت که «تمام مهرابه‌ها و میترائیوم‌ها از فرم غارمانند برخوردارند، یا در دل کوه، صخره و زیرزمین به شیوه دستکند ایجاد شده‌اند و یا به شکل غار بر سطح زمین؛ از این‌رو، معابد اصولاً نمای خارجی ندارند و تنها دهانه‌ای به عنوان ورودی در نمای آن‌ها پیداست» (لباف‌خانیکی، ۱۳۹۱: ۱۰۴). عناصر فضایی مشترک این مهرابه‌ها نیز به‌طور کلی شامل راهرو، تعدادی اتاق و تالار اصلی و فرعی می‌شود که عمدتاً در چند سطح و در امتداد هم آرایش یافته‌اند. بررسی و مقایسه پلان و عناصر معماری مهرکده‌ها با مجموعه بناهای قلعه‌کhezاد، بیشتر تفاوت بین آن‌ها را برجسته می‌کند تا این‌که بیانگر تشابهات باشد. به علاوه، مشابه تزئیناتی که در چهارطاقی‌های کhezاد به کار رفته است در هیچ‌کدام از دستکندهای منتسب به آئین مهر دیده نمی‌شود.

یکی از سازه‌های معماری که به آئین مهر منتسب شده است، فضاهای مذهبی مجموعه زهاک است که شامل یک معبد چهارگوش با راهروهای پیرامون (شکل ۱۱) و بنایی چلیپایی (شکل ۱۲) است که به فاصله ۳۰ متری از هم قرار دارند (عمرانی و مرادی، ۱۳۹۳: ۱۲۱). وجود عناصری چون: راهروهای پیرامونی، مدخل جریان آب، فرم چلیپایی، وجود محراب، محل تمثال و سکوه‌های واقع در این مجموعه مؤید کاربری مذهبی آن است (همان؛ قندگر، ۱۳۸۴)؛ همچنین وجود خدای مهر در زهاک به شکل گچیری‌هایی با نقوش: سواستیکا، کلاغ/شاهین در حال پنجه‌زدن بر پشت گاو، سرباز، شیر، گل هشت‌پر، لوزی و سربیک مرد (پیر یا پدر در مراحل تشرف سالکان مهری) نمادپردازی شده است (تصویر ۱۱).

شکل ۱۱: پلان معبد زهاک (عمرانی و مرادی، ۱۳۹۳: جدول ۸).

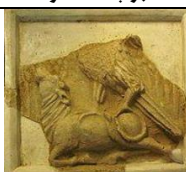
Fig. 11: Plan of the Zahak Temple (Omrani and Moradi, 2014: Table 8).

شکل ۱۲: پلان بنای چلیپایی (همان: طرح ۱).

Fig. 12: Plan of the cruciform structure of the Zahak Temple (Ibid: plan 1).

ساختارهای مذهبی زهاک، بخشی از یک مجموعه بزرگ‌تر (حاکمیتی) محسوب می‌شوند که سایر فضاهایشان از نظر شکل و کارکرد باهم تفاوت دارند. این درحالی است که عناصر معماری قلعه‌کهرزاد، شامل بناها و ساختارهای متعدد است که مجموعه‌ای مستقل با کاربری یکسان را شکل می‌دهند. مقایسه پلان، عناصر معماری و تزئینات بنای قلعه‌کهرزاد با مهرابه زهاک هرچند وجود برخی مشترکات در پلان (وجود بنای چلیپایی) و عناصر معماری (راهروهای پیرامون) را نشان می‌دهد، اما این تشابهات به هیچ وجه نمی‌تواند نشان‌دهنده کاربری یکسان این دو مجموعه باشد؛ از این رو، وجود برخی مشترکات در پلان و عناصر معماری لزوماً نشان‌دهنده کاربری یکسان آن‌ها نیست. همچنین، نقشمایه‌های گچ‌بری و شواهدی منتسب به خدای مهر در زهاک به دست آمده، که مشابهتی بین آن‌ها و گچ‌بری‌های قلعه‌کهرزاد دیده نمی‌شود.

سواستیکا	عقاب در حال پنجه‌زدن بر پشت گاو	سرباز	شیر	پیر یا پدر	گل هشت پر	لوزی
						

شکل ۱۳: نمادهای منسوب به ایزد مهر در زهاک (همان: جدول ۵ و ۷).

Fig. 13: Symbols attributed to the god Mehr in Zahak (Ibid: Tables 5 and 7).

اساس ساختار فضایی مجموعه قلعه‌کهرزاد را دو چهارتاقی چلیپایی گنبددار تشکیل می‌دهد؛ این چهارتاقی‌ها هیچ‌گونه تداخلی درهم ندارند و ارتباط آن‌ها از طریق فضایی واقع در ضلع جنوبی صورت می‌گرفته است. چهارتاقی مرکزی که معتمدی از آن به عنوان مهرکده یاد می‌کند، در کانون این مجموعه قرار دارد. این چهارتاقی از سوی شمال و جنوب به وسیله دو اتاق چهارگوش و از سمت شرق با یک تالار/حیاط بزرگ احاطه شده است. به موازات دیوارهای شمالی و جنوبی، دو راهروی باریک و طویل مستطیلی قرار دارد. ساختارهای چلیپایی و دالان‌های پیرامون چهارتاقی مرکزی، ماهیت مذهبی قلعه‌کهرزاد و تعلق آن را به سبک معماری آتشکده‌ها نشان می‌دهد. مجموعه قلعه‌کهرزاد بیشترین شباهت را با بسیاری از آتشکده‌های ساسانی مانند: چن‌ژی (Vanden Berghe, 1977: 182)، کلک تمرخو (یوسف‌وند و میری، ۱۳۹۸: تصویر ۷)، پلنگ‌گرد (Khosravi et al., 2018: 283)، شیان (رضوانی، ۱۳۸۵) و میل میله‌گه (مرادی، ۱۳۸۸: ۱۷۹) دارد. در فضای داخلی هرکدام از چهارتاقی‌ها، مدارک و شواهدی متقن به دست آمده که این ادعا را اثبات می‌کند. «مماس با پایه شمال شرقی چهارتاقی خارجی بقایایی از یک پایه‌ستون گچی به شکل هرم ناقص با شیارهای قاشقی مشاهده می‌شود (شکل ۱۵ و ۱۶). علاوه بر پایه‌ستون‌ها، در امتداد پایه‌های شمال غربی و جنوب غربی چهارتاقی شواهدی از سکویی ساخته شده از سنگ و گچ برجای مانده است (شکل ۱۴). بدنه خارجی سکو با گچ‌بری‌های زیبایی به شکل ستاره، دوایر متحدالمرکز و گل و بوته تزئین شده است. در وسط چهارتاقی، سکویی دیگر به ابعاد ۲۶×۳۱×۲۸۵ سانتی‌متر قرار دارد که حاشیه خارجی آن مزین به نقوشی مانند دوایر متحدالمرکز، ستاره و گل آفتابگردان/رُز است (معتمدی، ۱۳۷۱: ۱۳-۱۱).

به نظر می‌رسد عنصری که معتمدی از آن به عنوان «پایه‌ستون گچی به شکل هرم ناقص با تزئینات قاشقی» نام می‌برد، بقایای یک پایه‌آتشدان است؛ در بازدید نگارندگان از بنا قطعاتی از یک پایه شکسته در میان آوار به دست آمد که حفره‌ای مدور به عمق ۱۱ و قطر ۶ سانتی‌متر در مرکز آن قرار داشت (شکل ۱۶). این حفره‌ها احتمالاً محل قراردادن میله فلزی یا چیزی شبیه آن بوده که آتشدان و مجمر فلزی مربوط را روی آن نصب می‌کرده‌اند (مرادی، ۱۳۸۸: ۱۶۰). شکل ظاهری و تزئینات قاشقی طراحی شده بر بدنه این پایه‌ها قابل

شکل ۱۴: سکوی متصل به پایه شمال شرقی (معمدی، ۱۳۷۱: ۱۱).

Fig. 14: Platform connected to the northeast pillar (Moameddi, 1992: 11).

شکل ۱۵: بقایایی از یک پایه ستون مطبق (همان: ۱۲).

Fig. 15: Remains of a flat column base (Ibid: 12).

شکل ۱۶: بقایای پایه آتشدان (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 16: Remains of the base of the fireplace (Authors, 1402).

مقایسه با پایه‌آتشدان ویگل (جاوری و باغ‌شیخی، ۱۳۹۹: تصویر ۴)، پایه گچی آتشکده پلنگ‌گرد (خسروی و رشنو، ۱۳۹۳: ۱۷۸؛ Khosravi et al., 2018: 269-70)، شیان (رضوانی، ۱۳۸۵)، امامزاده محمد ولی بیگ درگز (رهبر، ۱۳۸۹: ۱۷۷-۱۶۷) و چمنمشت دره شهر (علی بیگی، ۱۳۹۱: ۱۹۸) است؛ همچنین، وجود سکوهایی مستطیل شکل از دیگر عناصر مذهبی چهارتاقی خارجی است که مشابه آن‌ها در آتشکده‌های کلک‌تمرخو (یوسف‌وند و میری، ۱۳۹۸: تصویر ۹)، تخت سلیمان (Naumann, 1961: 37-8)، میل نقاره‌خانه (Azarnoush, 1989)، تنگ چک چک (Vanden Bergh, 1961)، و مانند آن دیده می‌شود. در آتشکده‌های ساسانی، سکوهایی متعددی در ارتفاع و شکل دیده می‌شوند که ضمن تعبیه آتشدان، برای قراردادن اشیاء مربوط به آتشکده از قبیل: چوب‌های خشک از نوع تاک، خیزران (بویس، ۱۳۷۵: ۳۲۸)، ابزار و وسایل مربوط به آتشدان و آتشکده مانند: برس، پنم، خرفسترزن، میزدان، پیاله، تشت، انبار، هاون، هوم، آب و مواد خوشبوکننده مانند اسپند و کندر بوده است (پورداوود، ۱۳۸۶: ۱۸۶؛ تفضلی، ۱۳۶۵: ۱۲۰-۱۰۳). «در وسط چهارتاقی مرکزی نیز یک سکوی مطبق ساخته شده با لاشه سنگ و گچ وجود دارد. آثار سوختگی و آتش مداوم بر روی این سکو دیده می‌شود؛ همچنین شواهدی از پایه‌های گچی و یک سکو به ابعاد ۱۱۰×۶۰×۶۰ سانتی متر در این چهارتاقی برجای مانده است. طول سکوی فوق از شرق به غرب و دقیقاً وسط طاقنمای غربی قرار داشت» (معتمدی، ۱۳۷۱: ۱۴). در گزارش حمید ایزدپناه نیز شواهد بسیار روشن و متقنی از یک سکوی مطبق و رد پایه‌آتشدانی مدور در وسط آن در چهارتاقی مرکزی (شکل ۱۷) دیده می‌شود (ایزدپناه، ۱۳۶۳: تصویر ۷).

شکل ۱۷: سکوی مطبق و رد پایه‌آتشدان مدور وسط آن (ایزدپناه، ۱۳۶۳: تصویر ۷).

Fig. 17: The platform and the trace of the base of the circular hearth in its center (Izdapana, 1984: Fig. 7).

شاخصه‌هایی که تاکنون مورد بررسی قرار گرفت، نشان می‌دهد که هیچ‌کدام از بناهای موجود در مجموعه کهرزاد تناسبی با مهرابه و معبد آناهیتا ندارد. در چهارتاقی خارجی (معبد آناهیتا به زعم معتمدی) هیچ اثری از نمایش و گردش آب (به عنوان نماد آناهیتا) یافت نشده است؛ همچنین مجسمه یا پیکره‌ای (مجسمه‌ای از زنان ملبس یا تندیسک‌هایی از زنان ملبس و برهنه) که بیانگر تجسم انسانی ایزدبانوی آناهیتا باشد، در این بنا به دست نیامده است. در نقشمایه‌های گچ‌بری قلعه کهرزاد نیز از نمادپردازی‌ها و ویژگی‌های مذهبی مرتبط با این ایزدبانو (سر شیر، عقاب با بال‌های گشوده، گاوهای کوهاندار و...) استفاده نشده است. این وضعیت درمورد چهارتاقی مرکزی (مهرابه به زعم معتمدی) نیز کاملاً مصداق دارد؛ چراکه در اینجا نیز هیچ رد و نشانی مبنی بر پرستش خدای مهر دیده نمی‌شود؛ مثلاً، براساس کرده سی‌ام، بند ۱۲۲ مهریشت: «برای پرستش مهر در معبدش باید مراسم تطهیر انجام شود که این مراسم پنج شب به درازا خواهد کشید، بنابراین مکانی برای انجام آن نیاز است» (هزبری، ۱۳۹۲: ۸-۷). علاوه بر این، در مهرابه‌ها، مهر به گونه‌ای نمادین چون ستاره

(خورشید)، ستاره و کلاغ (پیک خورشید) همراه با کمان، کلاه پارسی و خنجر نقش‌اندازی شده است. این نمادها در بیشتر مهرابه‌ها جزء نقش یا پیکره مهر گاوآژن است. جز این، جانورانی چون: قو، شاهین، کبوتر، خروس، غراب، طاووس، گاو، شیر، سگ، گراز، کژدم، مار، دلفین، گیاهان و میوه‌هایی چون گل رز، خوشه انگور، انار، نشانه‌هایی چون چلیپا، دو کلید متقاطع و یا گل نیلوفر و صدف نیز نقش‌اندازی شده است که همه و همه گویای نماد میترا است (رضی، ۱۳۸۵: ۷۱-۷۲).

نکته‌ای دیگر که باید به آن اشاره کرد، موقعیت مکانی و محیطی معابد مهری است. براساس آنچه در مهریشت آمده، موقعیت مکانی خانه مهر را می‌توان چنین برشمرد؛ ۱- درمیان دشت واقع شده است (به‌کرات مهر دارنده دشت‌های فراخ در مهریشت آمده است). ۲- دارای برج است (مهر را می‌ستاییم: ... بلند بالایی که بر فراز برجی سترگ [ایستاده است]، کرده دوم، بند ۷). ۳- بر روی نقطه‌ای مرتفع ساخته می‌شود (آن‌که آفریدگار اهورامزدا بر فراز کوهی بلند و درخشان با رشته‌های بی‌شمار، برای او آرامگاه پدید آرد (کرده دوازدهم، بند ۵۰). همچنین، مهرابه باید در مکانی ساخته می‌شد که دسترسی به آب جاری امکان‌پذیر باشد (محمّدی فر، ۱۳۸۷: ۲۳۸). بنای قلعه‌کُهرزاد بر فراز ارتفاعات کوه وِزنهار ساخته شده است و دید منظری بسیار مناسبی نسبت به دشت‌ها و دره‌های پیرامون (دشت رومشگان، دره سیمره، دشت کونانی و گراب) دارد؛ اما در مجاورت آن، منابع آب سطحی و جاری دیده نمی‌شود. هرچند این موقعیت مکانی (قرارگرفتن بر ارتفاعات) تا حدود زیادی با محیط ساخت معابد یا نیایشگاه‌های مهری (برمبنای روایت مهریشت) مطابقت دارد؛ اما همان‌طور که پیش‌تر ذکر آن رفت، سازمان‌بندی فضایی و ویژگی‌های معماری قلعه‌کُهرزاد کاملاً با یک آتشکده تناسب دارد. این امر نشان می‌دهد ساخت بناهای مذهبی بر بلندی‌ها، یک ویژگی مشترک مکانی بین معابد مهری و آتشکده‌ها محسوب می‌شود.

عنصر دیگر در مکان‌یابی معابد مهری، یعنی دسترسی آسان به منابع آب جاری، در بسیاری از آتشکده‌ها نیز لحاظ شده است. به‌نظر می‌رسد ساخت آتشکده‌ها در مجاورت جریان آب، یکی از شاخص‌های مهم معماری مذهبی ایران در دوره ساسانی بوده است (سیدین، ۱۳۸۹: ۲۷۲؛ دواچی و همکاران، ۱۴۰۱)؛ نمونه‌های چندی از این دست، در «کلک‌تمرخو» لرستان (یوسف‌وند و میری، ۱۳۹۸: ۱۳۴)، «آذرگشنسب» آذربایجان (فون دراوستن و ناومان، ۱۳۸۲: ۱۵)، «چک‌چک» اردکان (Vandenbergh, 1961)، «آذرجو» داراب (سیدین، ۱۳۸۹: ۲۷۲) و مانند آن قابل مشاهده است.

ازجمله مدارک معتمدی برای تعیین کارکرد قلعه‌کُهرزاد، مجسمه‌های فلزی است که بسیار چالش‌برانگیز و غیرقابل استنادند. مجسمه‌ها عبارتند از: «پیکره زنی با بدن تاب‌خورده و زانوانی که روی هم قرار گرفته است که باید ترکیبی از یغ‌بانوی آب‌ها (آناهیتا) و یکی از الهه‌های یونانی باشد. مجسمه دیگر به مردی با بدنی برهنه و ریشی مجعد تعلق دارد که هاله‌ای از نور چون تاجی مکمل بر گرد سرش قرار گرفته است؛ شی‌گرزمانند در دست چپ دارد که بر شانه‌اش تکیه داده شده و در دست دیگر حلقه پیمان را نگه داشته است (شکل ۱۸). این مجسمه ترکیبی است از هنر غرب و پنداری اساطیری از شرق و خاصه ایران یا در حقیقت آپولویی است که روح میترا، دارنده گردونه طلایی در قالب او دمیده است» (معتمدی، ۱۳۷۱: ۱۶). معتمدی، دالان جنوبی را محل کشف مجسمه‌ها می‌داند (همان: ۱۳). در این رابطه باید گفت که اولاً این مجسمه‌ها به وسیله نیروی انتظامی رومشگان از قاچاقچیان کشف و ضبط شده است؛ بنابراین محل پیدایش آن‌ها کاملاً نامشخص است و حتی به‌صورت قطع نمی‌توان آن‌ها را متعلق به بنای قلعه‌کُهرزاد دانست. دوماً بین مجسمه‌ها و محل کشف آن‌ها تناسبی وجود ندارد؛ چراکه در دالان جنوبی هیچ عنصر سازه‌ای (اعم از سکو یا نیمکت) برای قرار دادن پیکره‌ها دیده نمی‌شود. سوماً در صورت تعلق آن‌ها به قلعه‌کُهرزاد، به‌نظر می‌رسد که معتمدی در شمایل‌نگاری و انتساب مجسمه‌ها به آناهیتا و میترا-آپولو دچار اشتباه شده است. حداقل این گزاره، آن‌گونه که علی‌هژبری به‌درستی نشان داده است درمورد پیکره منسوب به میترا کاملاً مصداق دارد. وی براساس سیمای ظاهری (اندام تنومند با عضلات قوی و برجسته) و نمادهایی چون: گرز و پوست که در دستان مجسمه

قرار دارند، معتقد است که پیکره بیشتر بازنمودی است از هرکول، تا دیگر خدایان یونانی (هژبری، ۱۳۹۴: ۳۰۹)؛ بنابراین نمی‌توان به مجسمه‌ها به عنوان مدارکی معتبر در راستای تعیین ماهیت کارکردی قلعه‌کهزاد استناد کرد.

شکل ۱۸: یکی از مجسمه‌های مفرغی منسوب به قلعه‌کهزاد (هژبری، ۱۳۹۴: تصویر ۳).
Fig. 18: One of the bronze statues attributed to of Qaleh-e-Kohzad (Hejabari, 2015: Fig. 3).

نکته دیگر که در این خصوص قابل ذکر است، این‌که معتمدی به تغییراتی در بنا اشاره کرده است؛ بیشترین شواهدی که نشان از تغییرات در بنا باشد مربوط به وجود دو کف، مدفون کردن پایه‌های گچی در زیر کف اول و برداشته شدن ستون‌های تزئینی در چهارتاقی خارجی و ساخت سکویی در ضلع غربی چهارتاقی مرکزی است. معتمدی این دخل و تصرفات را نشان‌دهنده تغییر کاربری در بنا تفسیر کرده است. نگارندگان نیز در این زمینه با معتمدی هم‌عقیده و موافق هستند؛ اما برخلاف نظر وی، این تغییرات نمی‌تواند در راستای تغییر مذهب (از میترائیسم یا پرستش آناهیتا به زرتشتی‌گری) ارزیابی شود؛ بلکه نشان‌دهنده تغییر کاربری از یک فضا به فضای دیگر است؛ درواقع، انتقال از یک فضا به فضای دیگر. همان‌طور که در سطور پیشین توضیح داده شد، هیچ شواهد متقنی مبنی بر وجود اعتقادات مهری یا پرستش آناهیتا در قلعه‌کهزاد وجود ندارد. تغییرات معماری آن قدر کوچک و جزئی هستند که نمی‌توان آن‌ها را در راستای تغییر گرایش‌های مذهبی تفسیر کرد. به نظر می‌رسد تغییر کاربری از مهرکده به آتشکده در بنای به این بزرگی نیازمند ایجاد تغییراتی اساسی در پلان و فضاهای معماری است؛ چراکه نیایشگاه مهری فضاهای خاصی را می‌طلبد که با فضاهای موردنیاز یک آتشکده متفاوت است. بررسی نگارندگان نشان می‌دهد که فضاهای اصلی مجموعه قلعه‌کهزاد (چهارتاقی مرکزی و خارجی، تالار و راهروهای پیرامونی و حتی اتاق‌های مجاور چهارتاقی مرکزی) هیچ‌گونه پیوستگی سازه‌ای با هم ندارند. هرکدام از فضاهای یادشده به صورت مجزا ساخته، و فاقد درهم‌تنیدگی و قفل و بست هستند. این امر به طور ضمنی نشان می‌دهد که الگو و نقشه از پیش طراحی شده‌ای برای ساخت بناها وجود نداشته است. با فرض پذیرش این گزاره، احتمالاً دلیل ساخت هرکدام از بناها برحسب نیاز به ایجاد فضاهای جدید بوده است؛ هرچند که با اطمینان نمی‌توان گفت ساخت کدام یک از بناهای مجموعه مقدم بر دیگری است؛ اما سرنخ‌های احتمالی و غیرمستقیم وجود دارد که ما را در پاسخ به این پرسش یاری می‌کند. در چهارتاقی خارجی شواهدی از دوکف وجود دارد که عناصر و سازه‌های مذهبی (پایه‌آتشدان و سکوها) را در زیر کف قدیمی مدفون کرده‌اند و در روی کف جدید هیچ نشانه‌ای از این سازه‌ها دیده نمی‌شود. این درحالی است که چهارتاقی مرکزی دارای یک کف است و در داخل آن سکو و پایه‌آتشدان تعبیه شده است. باتوجه به ماهیت مذهبی مجموعه کهزاد و نیاز مبرم به مکانی جهت نیایش آتش، شاید بتوان وجود دوکف و

پنهان کردن ساختارهای مذهبی در زیر کف قدیمی را دال بر تقدم چهارتاقی خارجی بر سایر بخش‌ها دانست؛ از این رو، قلعه‌کhezاد احتمالاً در ابتدا تنها شامل یک چهارتاقی‌گنبدار برای اجرای مراسمات مذهبی بوده است. در مراحل بعدی با توجه به دلایلی مانند افزایش جمعیت زائران و نیاز به ایجاد فضاهای جدید، چهارتاقی مرکزی و سپس فضاهای پیرامون آن (تالار و دالان‌های طواف) را ایجاد کرده‌اند. در این صورت دیگر ضرورتی برای وجود هم‌زمان دو بنا با کاربری همسان احساس نشده است؛ بنابراین با حذف عناصر مذهبی چهارتاقی خارجی و متعاقباً تغییر کاربری آن، چهارتاقی مرکزی را جایگزین کرده‌اند.

شکل ۱۹: موقعیت گورستان نسبت به بنای قلعه‌کhezاد (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 19: Location of the cemetery in relation to the building of Qaleh-e-Kohzad (Authores, 1402).

نکته‌ای که در پایان این بحث باید به آن پرداخت، وجود گورستانی نسبتاً بزرگ در مجاورت ضلع شمالی قلعه‌کhezاد است. قبرستان به صورت شرقی-غربی با گستره‌ای در حدود ۸۰۰×۳۰۰ مترمربع، بر دامنه شیب‌دار کوه ویزنهار ایجاد شده است (شکل ۱۹). در نتیجه کاوش‌های غیرمجازی که آثار آن در جای جای محوطه مشاهده می‌شود، به نظر می‌رسد که اکثر قبور از نوع «چاله‌ای ساده با سطحی سنگ‌چین» هستند (شکل ۲۰)؛ همچنین در داخل و سطح برخی از آن‌ها، قطعات خمره‌های بزرگ به چشم می‌خورد که احتمالاً در اینجا با گونه دیگری از قبور، یعنی گورهای خمره‌ای مواجه هستیم. سفال‌های فراوانی از سطح گورها جمع‌آوری و مطالعه شد که مطالعات مقدماتی نمونه‌ها بیانگر تعلق آن‌ها به دوره اشکانی است. سفال‌های کلینکی و منقوش از شاخص‌ترین نمونه‌ها به شمار می‌رود (شکل ۲۱). بحث مهم در اینجا چگونگی ارتباط گورستان با بنای کhezاد است؛ آیا اصلاً می‌توان ارتباطی بین آن‌ها برقرار کرد؟ با وجود این که دفن اجساد در دشت رومشگان و نواحی پیرامونی بسیار راحت و آسان بوده است؛ چرا جامعه اشکانی اجساد درگذشتگان خود را به چنین مکان سخت و صعب‌العبوری انتقال داده‌اند؟ پاسخ به پرسش‌های فوق نیازمند مطالعات دقیق و انجام کاوش‌های هدفمند در هر دو محوطه است.

۶. قلعه‌کhezاد: اشکانی یا ساسانی؟

معتمدی براساس آرایه‌های تزئینی و مجسمه‌های مفرغی توقیفی از قاچاقچیان به تاریخ‌گذاری بنای قلعه‌کhezاد پرداخته است. اولین عامل در این راستا، وجود ستون‌های تزئینی در انحنای داخلی جرزه‌های چهارتاقی خارجی است. به باور او «این ستون‌ها با شیاریایی تزئین شده که صرفاً در دوره هخامنشی و برروی

شکل ۲۰: نمونه‌ای از گورهای تخریب شده به وسیله حفاران غیرمجاز (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 20: An example of graves destroyed by unauthorized diggers (Authors, 1402).

شکل ۲۱: گزیده‌ای از سفال‌های گورستان مجاور قلعه‌کhezad (نگارندگان، ۱۴۰۲).

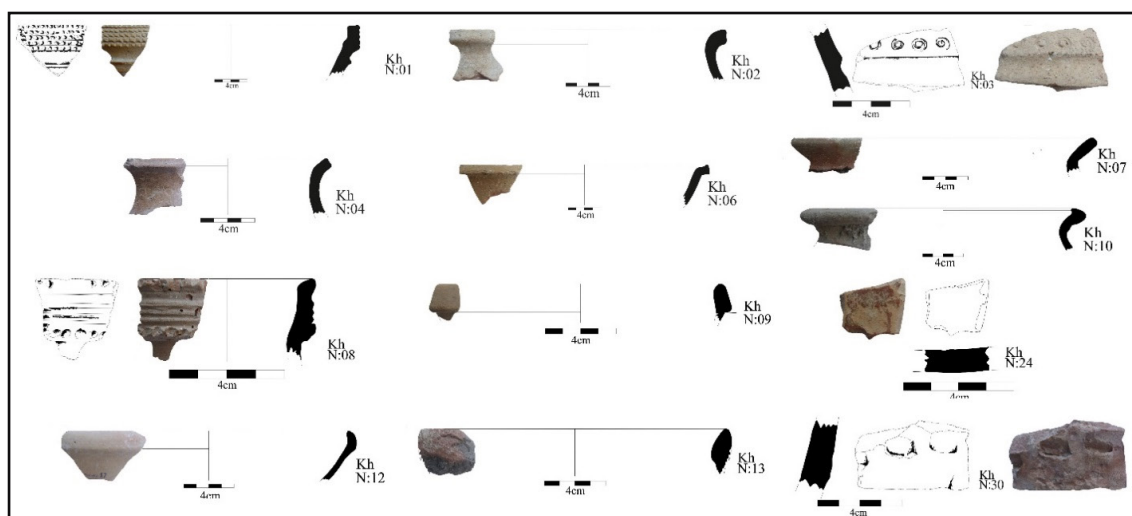
Fig. 21: A selection of pottery from the cemetery adjacent to Qaleh-e-Kohza (Authors, 2024).

ستون‌های تخت جمشید به کار رفته‌اند؛ وی در ادامه، وجود گچ‌بری‌هایی با نقش گل آفتابگردان/رزت در حاشیه سکوی چهارطاقی خارجی و قطعاتی از گل میخ‌های سفالی مزین به نقشمایه پیش‌گفته (گل رزت) را مبنا قرار می‌دهد. «این گل‌ها به صورت‌های مختلف در دوره هخامنشی دیده می‌شود و در ادوار بعد به هیچ روی مورد تقلید قرار نمی‌گیرند». مجسمه‌های منسوب به قلعه‌کhezad (که پیش‌تر به آن‌ها اشاره شد)، هم در زمینه تاریخ‌گذاری اهمیت ویژه داشته‌اند. «چنین تصاویری صرفاً پس از یورش قوای مقدونی به ایران و سقوط حکومت هخامنشی در نتیجه التقاط و درآمیختگی فرهنگی-مذهبی رواج می‌یابند» (معمدی، ۱۳۷۱: ۱۶). وی در نهایت براساس شواهدی که به آن‌ها اشاره شد، زمان برپایی قلعه‌کhezad را مربوط به «اواخر دوره حکومت جانشینان اسکندر و به طور مشخص در اوایل تشکیل دولت اشکانی در ایران» می‌داند (همان: ۵۷). در این رابطه باید گفت که شواهد معتمدی برای تاریخ‌گذاری بنای کhezad چندان بر مستندات قوی و محکمی استوار نیست. در بررسی نگارندگان از چهارطاقی خارجی، هیچ رد و نشانی از داغ ستون‌های تزئینی بر دیواره جرزها

دیده نشد. این درحالی است که هنوز بخش‌هایی از پوشش گچی جرزها در وضعیت حفاظتی مناسبی قرار دارد؛ بنابراین شکل و ماهیت تزئینی ستون‌های مفروض کاملاً نامشخص باقی می‌ماند. به نظر می‌رسد که این فرض معتمدی صرفاً براساس پایه‌های مطبق با تزئینات شیارهای قاشقی در گوشه جرزها استوار بوده است. به علاوه، در صورت وجود ستون‌هایی با تزئینات شیارهای قاشقی، ما نمونه‌های بسیاری از این‌گونه تزئینات را بر سطح خارجی پایه‌های گچی آتشکده‌های ساسانی (ر. ک. به: بخش کاربری بنا) و برخی پایه‌های گچی بنای اعیانی حاجی‌آباد فارس (Azarnoush, 1994: fig. 143) داریم؛ بنابراین آرایه‌های فوق در دوره ساسانی نیز همچنان به عنوان یک عنصر تزئینی کاربرد داشته‌اند. مبنا قراردادن گچ‌بری‌های مزین به گل رزت نیز به همان اندازه سست و غیرقابل استناد است که شیارهای قاشقی. استفاده از این آرایه به دوره خاصی از تاریخ هنر این سرزمین منحصر نمی‌شود، بلکه نتیجه تداوم و استمرار یک سنت هنری از دوره ایلام تا ازمنه اسلامی است. اتکاء به مجسمه‌های مفرغی نیز سرنخ‌های روشنی در زمینه گاهنگاری محوطه به دست نمی‌دهد؛ چراکه مجسمه‌ها از لایه و بافت مطمئن به دست نیامده‌اند، بلکه از قاچاقچیان توقیف و ضبط شده‌اند؛ مضاف بر این، باید عدم تشخیص درست شمایل‌نگاری مجسمه‌ها و گنجاندن آن‌ها در قالب هنر تلفیقی یونانی-ایرانی را فهرست کرد (هژبری، ۱۳۹۴: ۲۵-۳۱)؛ بنابراین هیچ دلیل متقنی (صرف نظر از ادعای قاچاقچیان) برای انتساب مجسمه‌ها به قلعه‌کُهرزاد در دست نیست. علی هژبری در مورد مجسمه منسوب به میترا-آپولو معتقد است که «به فرض محال اگر چنانچه بتوان این شیء را به بنای کُهرزاد نسبت داد، باز مدرک مسجلی برای تاریخ‌گذاری محوطه محسوب نمی‌شود و می‌تواند در دوره‌ای دیگر به این بنا آورده شده باشد» (همان: ۳۲۳).

با این توضیحات به نظر باید گاهنگاری محوطه را از جنبه‌های دیگری بررسی کرد؛ نخست، شیوه‌های ساخت، سبک‌شناسی، نوع پلان، سازمان‌بندی فضاهای معماری، نوع تاق‌ها و شیوه اجرای آن‌ها است که همه شواهد گویایی از معماری دوره ساسانی را ارائه می‌دهند. روش ساخت پایه‌ها و تاق‌ها، نحوه سنگ‌چینی، اندودکردن سطوح دیوارها و استفاده از گچ‌بری در تزئین بنا، نشان می‌دهد که در ساخت قلعه‌کُهرزاد دقت، ظرافت و مهارت بسیاری به کار رفته است. ترکیب چهارتاقی گنبددار با تالار مرکزی و دالان‌های پیرامون (سازمان فضایی مجموعه قلعه‌کُهرزاد)، سبکی شناخته شده در میان بناهای مذهبی دوره ساسانی است. وجود پایه‌های گچی به شکل هرم ناقص و مزین به شیارهای قاشقی شکل و سکوه‌های متصل به جرزه‌های چهارتاقی نیز در تعدادی از آتشکده‌های دوره ساسانی شناسایی شده است. تاق‌های باقی‌مانده از چهارتاقی غربی و مرکزی و همچنین تاق دهلیز جنوبی تالار مستطیل شکل از نوع تاق‌های مازهدار با قوس بیز گند است که نمونه شناخته شده‌ای در معماری دوره ساسانی به شمار می‌رود (رویتز، ۱۳۸۷: ۶۵۲؛ زم‌رشیدی، ۱۳۷۳: ۱۵۱-۱۳۰). استفاده از چوب بست‌هایی به عرض ۲۰ سانتی‌متر به منظور اجرای تاق (در جداره داخلی دهلیز جنوبی) مشابه شیوه تاق‌زنی در بناهای دوره ساسانی در منطقه همچون: آتشکده پلنگ‌گرد (خسروی و رشنو، ۱۳۹۱)، بنای زاغه رومشگان (یوسف‌وند و همکاران، ۱۴۰۰: ۶۳) و قلعه سام شیروان (یوسف‌وند و میری، ۱۴۰۰: ۳۲۲) است. از دیگر ویژگی‌های معماری محوطه، تبدیل فضای چهارگوش به گنبد با استفاده از گوشواره‌های مخروطی شکل است. «لئونل پیر» این‌گونه گوشواره‌ها را مربوط به دوره ساسانی می‌داند که در تعدادی از چهارتاقی‌های استان فارس دیده می‌شود (بیر، ۱۳۸۵: ۷۴-۷۳).

سفال نیز از مدرک مهم در تاریخ‌گذاری قلعه‌کُهرزاد محسوب می‌شود؛ شاخصه مهمی که در گزارش معتمدی کاملاً مغفول مانده است. نمونه‌های سفالی گردآوری شده از بنای مزبور، ویژگی‌های فنی و ریخت‌شناسی سفال‌های ساسانی را دربر دارند (شکل ۲۲). براساس این شاخصه‌ها (ویژگی‌های فنی و گونه‌شناختی)، یافته‌های سفالی قلعه‌کُهرزاد قابل مقایسه با نمونه‌های مکشوف از محوطه‌های حوضه سد سیمره و گنگیر ایوان، از جمله: جهانگیر (باغ‌شیخی و همکاران، ۱۴۰۲)، برزقاواله (محمدیان و بیرانوند، ۱۳۹۴؛ شریفی، ۱۳۹۴)، له‌لار (مترجم، ۱۳۹۴)، گندم‌زار ۲ (پیرانی، ۱۳۹۴)، لاره‌لاره ۲ (مهاجری‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۴) و قلعه سیرم‌شاه

شکل ۲۲: گزیده‌ای از سفال‌های قلعه‌کhezاد (نگارندگان، ۱۴۰۲).
Fig. 22: A selection of pottery from Qaleh-e-Kohza (Authors, 2024).

(محمدی‌فر و طه‌اسبی، ۱۳۹۳) است. مدارک تاریخی نیز از گاه‌نگاری ارائه‌شده ازسوی معتمدی حمایت نمی‌کند. بنای قلعه‌کhezاد یک مجموعه معماری نسبتاً بزرگ و شکیل است. بدون تردید ساخت بنای این چنین در محیطی کوهستانی و صعب‌العبور علاوه بر منابع مالی، نیازمند حمایت و پشتیبانی قدرت‌های مرکزی و محلی بوده است. در اوایل دوره اشکانی چنین شرایطی در منطقه وجود نداشته است و اساساً تسلط حکومت اشکانی و اعمال نفوذ سیاسی، اقتصادی و مذهبی آن‌ها بر منطقه مس‌وسنگ از نیمه دوم این دوره شروع می‌شود (Volgelsang, 1985: 157-172).

۷. نتیجه‌گیری

در جنوب غرب دشت رومشگان و بر فراز ارتفاعات کوه ویزنه‌هار، بقایایی از یک مجموعه بزرگ معماری موسوم به قلعه‌کhezاد برجای مانده است. این مجموعه از کنار هم قرارگرفتن دو چهارتاقی گنبددار، تالاری مستطیلی با راهروهای پیرامون آن، یک ورودی اصلی، هشتی و تعدادی اتاق شکل گرفته است. این واحدهای معماری از لاشه‌سنگ و ملاط گچ ساخته شده‌اند. در مطالعات و بررسی‌های اولیه، این اثر به عنوان بقایای معبدی مهری از دوره اشکانی معرفی گردیده است. این پیشنهاد براساس تزئینات معماری (ستون‌های تزئینی، گچ‌بری‌ها و گل‌میخ‌های سفالی مزین به نقش‌مایه گل هشت‌پر)، تغییراتی جزئی در معماری بنا و مجسمه‌های مفرغی توقیف‌شده از قاچاقچیان میراث‌فرهنگی ارائه شده است. شواهد و مدارک موجود سرنخ‌هایی را به دست می‌دهد که با استناد به آن‌ها می‌توان ابطال فرضیه فوق را نشان داد. چنان‌چه در متن پژوهش آورده شد، شواهد متقنی مبنی بر پرستش میترا و آناهیتا در بنای قلعه‌کhezاد به دست نیامده است. نقشه و ترکیب‌بندی فضایی واحدهای معماری همچون چهارتاقی‌های چلیپایی گنبددار، تالار مرکزی و دالان‌های پیرامون آن مشابه و قابل‌مقایسه با آتشکده‌های دوره ساسانی است؛ در واقع، سبک‌شناسی بنا، ازجمله وجود چهارتاقی‌های چلیپایی و دالان‌های طواف در قلعه‌کhezاد، بر ماهیت مذهبی آن به عنوان بقایایی از یک آتشکده دلالت دارد. این عامل، در کنار تعبیه عناصر مذهبی مرتبط با آئین آتش (پایه‌آتشدان‌ها و سکوه‌های مکعب و مستطیل مکشوفه از چهارتاقی‌های دوگانه)، تأکیدی است بر درستی نظریه فوق. شیوه ساخت بنا (استفاده از مصالح لاشه‌سنگ‌های غوطه‌ور در ملات گچ نیم‌کوب، پایه‌های قطور چهارتاقی‌ها، دیوارهای ضخیم و منسجم)، فن تاق‌زنی (تاق‌های مازه‌دار با بیزکند)، نحوه انتقال فضای چهارگوش به مدور با استفاده از گوشواره‌های مخروطی و گونه‌شناسی سفال‌ها همگی دلالت بر ساخت بنا در دوره ساسانی دارد. نظر به این‌که در پلان بنا

و فضاهای آن تغییر چشمگیری دیده نمی‌شود و همچنین براساس شباهت بسیار نزدیک آن به طرح و آرایش آتشکده‌های دوره ساسانی همچون: کلک تمرخو، شیان، پلنگ گرد و مانند آن، نگارندگان اعتقاد دارند که بنای قلعه کُهرزاد در دوره ساسانی و از ابتدا به منظور آتشکده احداث شده است.

سپاسگزاری

در پایان نویسندگان بر خود لازم می‌دانند از دکتر میثم لباف خانیکی و دکتر سجاد علی بیگی به خاطر مشورت‌ها و نظرات ارزشمندشان قدردانی نمایند؛ همچنین از داوران ناشناس نشریه که با نظرات ارزشمند خود به غنای متن مقاله افزودند، تشکر می‌شود.

درصد مشارکت نویسندگان

نویسندگان به طور مساوی در نگارش مقاله مشارکت داشته‌اند.

تضاد منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

کتابنامه

- ایزدپناه، حمید، (۱۳۵۰). آثار باستانی و تاریخی لرستان. ج ۱، تهران: انجمن آثار ملی.
- احسان (اسماعیل)، یغمایی، (۱۳۸۹). «کاوش‌های باستان‌شناسی در مهرکده محمدآباد (دشتستان، برازجان)». باستان‌پژوهی، دوره جدید، ۶: ۵۶-۷۶.
- بیر، لئونل، (۱۳۸۵). سروستان مجموعه معماری ایران از بدو شکل‌گیری تا ظهور اسلام. ترجمه امیرحسین کرباس فروش، تهران، نشر سبحان نور.
- بویس، مری، (۱۳۷۵). دیانت زرتشتی در دوران متأخر، در دیانت زرتشتی، ترجمه فریدون وهمن، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- باغ‌شیخی، میلاد؛ اسمعیلی جلودار، محمداسماعیل؛ خسروی، لیلا؛ نیکنامی، کمال‌الدین؛ و علیرضا خسروزاده، (۱۴۰۲). «طبقه‌بندی و گونه‌شناسی سفال‌های ساسانی محوطه جهانگیر استان ایلام». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۳ (۳۶): ۱۶۹-۲۰۱. <https://doi.org/10.22084/nb.2021.22935.2233>
- پیرانی، بیان، (۱۳۹۴). «کاوش باستان‌شناسی در محوطه گندم‌زار ۲ با تمرکز بر ویژگی‌های معماری بنای مکشوفه ساسانی». پژوهش‌های باستان‌شناسی حوضه آبگیر سد سیمره، به‌کوشش: لیلی نیاکان، تهران، انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۲۱۱-۲۱۹.
- پوردادوود، ابراهیم، (۱۳۸۶). فرهنگ ایران باستان. تهران: اساطیر.
- تفصلی، احمد، (۱۳۶۵). مینوی خرد. تهران: توس.
- جاوری، محسن؛ و باغ‌شیخی، میلاد، (۱۳۹۹). «مقایسه تطبیقی معماری آتشکده و پایه‌آتشدان ساسانی مکشوف از محوطه ویگل و هراسکان با سایر بناهای مذهبی ساسانی». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۰ (۳۷): ۱۳۵-۱۵۰. <https://doi.org/10.22084/nb.2020.22433.2199>
- حسن‌پور، عطا، (۱۳۸۹). «نگاهی به آثار و شواهد آئین مهر در لرستان»، مجله باستان‌پژوهی، دوره جدید، ۹۴: ۹۴-۱۰۹.
- خسروی، شکوه؛ و رشنو، اصغر، (۱۳۹۱). «گزارش کاوش اضطراری تپه پلنگ‌گرد شهرستان اسلام‌آباد». کرمانشاه، آرشیو پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- خسروی، شکوه؛ و رشنو، اصغر، (۱۳۹۳). «گزارش کاوش اضطراری تپه پلنگ‌گرد شهرستان اسلام‌آباد،

- کرمانشاه». در: مقاله‌های کوتاه دوازدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران، تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی: ۱۷۷-۱۷۹.
- دواچی، پریا؛ نیکنامی، کمال‌الدین؛ و علی بیگی، سجاد، (۱۴۰۱). «هم‌نشینی آب و آتش در بناهای مذهبی دوره ساسانی». فصلنامه تاریخ، ۱۷ (۶۶): ۱۸۰-۱۹۷.
- رویتر، اسکار، (۱۳۸۷). معماری ساسانی. ترجمه مهدی مقیسه و محمدعلی شاکری‌راد. از کتاب سیری در هنر ایران. زیر نظر: آرتور ایهام پوپ و فیلیس آکرمن، جلد دوم، تهران، علمی و فرهنگی.
- رهبر، مهدی، (۱۳۸۵). «آیا امامزاده روستای محمد ولی بیگ یک آتشکده است؟». چکیده مقالات سومین همایش باستان‌شناسان جوان و مروری بر چشم‌انداز باستان‌شناسی خراسان و بم، به‌کوشش: شهرام زارع.
- رضوانی، حسن، (۱۳۸۴). «گزارش کاوش نجات‌بخشی محوطه باستانی سد شیان کرمانشاه». مرکز اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی، تهران.
- رضی، هاشم، (۱۳۸۵). جشن‌های آتش. چاپ چهارم، تهران: بهجت.
- زمرشیدی، حسین، (۱۳۷۳). طاق و قوس در معماری ایران. چاپ دوم، تهران، کیهان.
- ستارنژاد، سعید؛ ناصری صومعه، حسین؛ و معروفی‌اقدام، اسماعیل، (۱۳۹۹). «بررسی و تحلیل ماهیت کاربری معماری دستکند امامزاده معصوم شهرستان مراغه». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۰ (۲۷): ۲۱۳-۲۳۴. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2019.19002.1936>
- سیدین، ساسان، (۱۳۸۹). «گزارش کوتاه از آتشکده آذرگو دارابگرد؛ استان فارس». پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، ۲ (۳): ۲۷۰-۲۷۴.
- شریفی، مهناز، (۱۳۹۴). «بقایای معماری شهر برزقواله ساسانی براساس کاوش‌های باستان‌شناسی». پژوهش‌های باستان‌شناسی حوضه آبگیر سد سیمره، به‌کوشش: لیلی نیاکان، تهران، انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۲۴۱-۲۴۸.
- علی بیگی، سجاد، (۱۳۹۱). «آیا شی گچی مکشوف از محوطه چمن‌مشت، نشانی از یک آتشکده دوره ساسانی دارد؟». پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، ۴ (۸): ۱۹۶-۲۰۲.
- عمرانی، بهروز؛ و مرادی، حسن، (۱۳۹۳). «جایگاه مجموعه زهاک در روند ترویج اندیشه‌های مهرپرستی و معماری مرتبط با آن». مطالعات باستان‌شناسی، ۶ (۲): ۱۱۳-۱۳۰. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2015.54177>
- فون دراوستن، هانس هنینگ؛ و نومان، رودلف، (۱۳۸۲). ویرانه‌های تخت سلیمان. ترجمه فرامرز نجد سمیعی، چاپ دوم، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- قندگر، جواد، (۱۳۸۴). گزارش حفاری مجموعه زهاک. سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان شرقی.
- گراوند، مرتضی؛ و زینی‌وند، محسن، (۱۳۹۲). «پیشنهادی برای محل شهر ساسانی سیمره براساس متون تاریخی و مدارک باستان‌شناختی». مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسی جوان T به‌کوشش: مرتضی خانی‌پور و حسین عزیزی‌خرانقی، تهران: دانشگاه تهران: ۴۷۷-۴۸۸.
- لباف، میثم، (۱۳۹۱). «تحلیل تطبیقی یک فرم خاص در معماری دستکند: مهرابه‌های ایرانی و میترائیوم‌های رومی». اثر، ۵۸: ۹۴-۱۰۸.
- مترجم، عباس، (۱۳۹۴). «اولین فصل از کاوش‌های باستان‌شناختی نجات‌بخشی محوطه برزقولا (له‌لار) حوضه آبگیر سد سیمره». پژوهش‌های باستان‌شناسی حوضه آبگیر سد سیمره، به‌کوشش: لیلی نیاکان، تهران، انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۲۰۰-۲۱۱.
- مهاجری‌نژاد، عبدالرضا؛ سراقی، نعمت‌الله؛ و جاویدخواه، معصومه، (۱۳۹۴). «گزارش مقدماتی کاوش محوطه‌های لاره‌لاره ۱ و ۲ حوضه سد سیمره». پژوهش‌های باستان‌شناسی حوضه آبگیر سد سیمره،

به‌کوشش: لیلی نیاکان، تهران، انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۲۹۵-۳۲۰.
 - محمدیان، محمدرضا؛ و بیراوند، مسعود، (۱۳۹۴). «کاوش‌های نجات بخشی حوضه‌ی آبگیر سد سیمره شهر باستانی رماوند (محوطه‌ی برزقاواله) ۹۳-۱۳۹۲ برزقاواله ۶». پژوهش‌های باستان‌شناسی حوضه‌ی آبگیر سد سیمره، به‌کوشش: لیلی نیاکان، تهران، انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۱۱۲-۱۲۱.
 - مرادی، یوسف، (۱۳۸۸). «چهارتاقی میل میلگه: آتشکده‌ای از دوره‌ی ساسانی». مطالعات باستان‌شناسی، ۱ (۱): ۱۵۵-۱۸۳.

- محمدی‌فر، یعقوب، (۱۳۸۷). باستان‌شناسی و هنر اشکانی. تهران: سمت.
 - محمدی‌فر، یعقوب؛ و طهماسبی، الناز، (۱۳۹۳). «طبقه‌بندی سفال ساسانی دره‌ی سیمره، مطالعه‌ی موردی: قلعه سیرم‌شاه». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۴ (۷): ۱۳۳-۱۵۲. https://nbsh.basu.ac.ir/article_992.html

- معتمدی، نصرت‌اله، (۱۳۷۱). «مهرابه وِزَنهار قلعه‌کُهرزاد». مجله‌ی میراث فرهنگی، ۳ (۵): ۸-۱۶.
 - هوف، دیتريش، (۱۳۶۶). فیروزآباد. ترجمه‌ی کرامت‌الله افسر، شهرهای ایرانی، ج ۲، گردآورنده: محمدیوسف کیانی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد.
 - هژبری، علی، (۱۳۹۲). «آیین مهرپرستی در غار؛ چرا مراسم مهرپرستی در غار انجام می‌شد؟». سی و دومین گردهمایی و نخستین کنگره بین‌المللی تخصصی علوم زمین، تهران: سازمان زمین‌شناسی و اکتشافات معدنی کشور: ۱-۱۰.

- هژبری، علی، (۱۳۹۴). «بررسی پیکره‌ی منسوب به قلعه‌ی کُهرزاد وِزَن یار». در: مجموعه مقالات ارج ورجاوند (یادنامه استاد دکتر پرویز ورجاوند). به‌کوشش: شاهین آریامنش، تهران: شرکت سهامی انتشار: ۳۰۳-۳۳۱.
 - یوسف‌وند، یونس؛ و میری، فرشاد، (۱۳۹۸). «گِلِک تَمَرخو؛ چهارتاقی نویافته از دوره‌ی ساسانی در غرب لرستان (ولایت طرَحان)». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۹ (۲۱): ۱۳۱-۱۵۰. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2019.16396.1749>

- یوسف‌وند، یونس؛ و میری، فرشاد، (۱۴۰۰). «گاهنگاری و تحلیل کاربری محوطه‌ی موسوم به قلعه‌سام در ولایت تاریخی ماسِبدان (استان ایلام)». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۳ (۴): ۳۳۰-۳۱۰. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2019.288249.142774>

- یوسف‌وند، یونس؛ پرویز، احمد؛ و فرشاد میری، (۱۴۰۰). «بنای موسوم به تپه‌زاغه در شهرستان رومشگان (استان لرستان)؛ کاخ یا کاروانسرا؟». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۱ (۳۱): ۵۳-۸۰. <https://doi.org/10.22084/nb.2021.22295.2192>

- Akbarzadeh, D., (2006). *Karter's Inscriptions of the Chief Mobad*. Tehran: Pazina. [In Persian].

- Alibeigi, S., (2012). "Does the Gypsum Object Discovered at Cham-Namasht Site Indicate a Sasanian Fire Temple?". *Modares Archaeological Research Journal*, 4 (8): 196-202. [In Persian].

- Bagh-Shikhi, M., Esmaili Jolodar, M. E., Khosravi, L., Niknami, K. & Khosrozadeh, A., (2023). "Classification and Typology of Sasanian Pottery from Jahangir Site, Ilam Province". *Iranian Archaeological Studies Journal*, 36 (13): 169-201. [In Persian]. <https://doi.org/10.22084/nb.2021.22935.2233>

- Bier, L., (2006). *Sarvestan: The Architectural Complex of Iran from Its Formation to the Advent of Islam*. translated by Amir-Hossein Karbasfroush. Tehran: Sobhan Noor Publishing. [In Persian].

- Boyce, M., (1996). *Zoroastrianism in the Later Period, in Zoroastrian Religion*. translated by: Fereydoun Vahman. Tehran: Iran Cultural Foundation. [In Persian].
- Davachi, P., Niknami, K. & Alibeigi, S., (1401). "The coexistence of water and fire in religious buildings of the Sasanian period". *Quarterly of History*, 17 (66): 180-197.
- Drauwsten, V., Hans, H. & Rudolf, N., (2003). *The Ruins of Takht-e Soleiman*. translated by Faramarz Najd Samiei, 2nd Edition. Tehran: Iran Cultural Heritage Organization. [In Persian].
- Gandgar, J., (2005). *Excavation Report of the Zahhak Complex*. Iran Cultural Heritage, Handicrafts, and Tourism Organization, East Azerbaijan Province. [In Persian].
- Goravand, M. & Zeinivand, M., (2013). "A Proposal for the Location of the Sasanian City of Seimareh Based on Historical Texts and Archaeological Evidence". In: *Proceedings of the International Young Archaeologists Conference*, edited by: Morteza Khanipour and Hossein Azizi Kharanaghi. Tehran: University of Tehran: 477-488. [In Persian].
- Hassanpour, A., (2010). "A Review of Mithraic Evidence in Lorestan". *Archaeological Research, New Series*, 6: 94-109. [In Persian].
- Hassanpour, A., (2010). "A Review of Mithraic Evidence in Lorestan". *Archaeological Research, New Series*, 6: 94-109. [In Persian].
- Hejberi, A., (2013). "Mithraism in Caves: Why Were Mithraic Ceremonies Held in Caves?" *32nd International Congress on Earth Sciences*, Tehran: Geological Survey of Iran: 1-10. [In Persian].
- Huff, D., (1987). "Firuzabad". translated by: Karamatollah Afsar, In: *Iranian Cities*, Vol. 2, compiled by: Mohammad Yousef Kiani. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Izadpanah, H., (1971). *Ancient and Historical Monuments of Lorestan*. Vol. 1. Tehran: National Monuments Association. [In Persian].
- Javari, M. & Bagh-Shikhi, M., (2020). "Comparative Study of the Architecture of Sasanian Fire Temples and Fire Altar Bases Discovered at the Veygel and Haraskan Sites". *Iranian Archaeological Studies Journal*, 10 (37): 135-150. [In Persian]. <https://doi.org/10.22084/nb.2020.22433.2199>
- Javari, M. & Bagh-Shikhi, M., (2020). "Comparative Study of the Architecture of Sasanian Fire Temples and Fire Altar Bases Discovered at the Veygel and Haraskan Sites". *Iranian Archaeological Studies Journal*, 10 (37): 135-150. [In Persian].
- Khosravi, S. & Rashno, A., (2012). "Emergency Excavation Report of Palang-Gerd Mound, Eslamabad County, Kermanshah". Archaeology Research Institute Archives (Unpublished). [In Persian].
- Khosravi, S. & Rashno, A., (2012). "Emergency Excavation Report of Palang-Gerd Mound, Eslamabad County, Kermanshah". Archaeology Research Institute Archives (Unpublished). [In Persian].
- Khosravi, S. & Rashno, A., (2014). "Emergency Excavation Report of Palang-Gerd Mound, Eslamabad County, Kermanshah". In: *Proceedings of the 12th Annual Archaeological Conference of Iran*. Tehran: Archaeology Research Institute: 177-179. [In Persian].

- Khosravi, S. & Rashno, A., (2014). "Emergency Excavation Report of Palang-Gerd Mound, Eslamabad County, Kermanshah". In: *Proceedings of the 12th Annual Archaeological Conference of Iran*. Tehran: Archaeology Research Institute: 177-179. [In Persian].
- Labaf, M., (2012). "Comparative Analysis of a Specific Form in Rock-Cut Architecture: Iranian Mehrabs and Roman Mithraea". *Athar*, 58: 94-108. [In Persian].
- Mohammadifar, Y., (2008). *Parthian Archaeology and Art*. Tehran: Samt.
- Mohammadyafar, Y. & Tahmasebi, E., (2014). "Classification of the Sassanid Pottery in Seymareh Valley, Case Study: Qala'e Syr-Mashah". *Iranian Archaeological Research*, 4: 133-152. (In Persian) https://nbsh.basu.ac.ir/article_992.html
- Mohajeryenjad, A., Soraghi, N. & Javidkhah, M., (2015). "Preliminary report of the excavation of Lareh lareh 1 and 2 sites of the Seymareh Dam Basin". *Archaeological research of the Seymareh Dam area*, edited by: Leili Niakan, Tehran, Culture and Tourism Research Institute Publications: 295-320.
- Mohammadian, M. & Biravand, M., (2015). *Salvage excavations of the Seymareh Dam catchment basin in the ancient city of Ramavand (Barzqavaleh area)*. Archaeological research of the Seymareh Dam area, edited by: Leili Niakan, Tehran, Culture and Tourism Research Institute Publications.
- Moradi, Y., (2009). "Chahartaghi Mil Milega: Fire Temples from the Sassanid Period". *Archaeological Studies*, 1 (1): 155-183.
- Motamedi, N., (1992). "The Mithraeum of Vizenhar, Kehezad Fortress". *Cultural Heritage Journal*, 3 (5): 8-16. [In Persian].
- Motarjem, A., (2015). "The First Season of Rescue Excavations at the Barzeghola (Lehlar) Site in the Seimareh Dam Basin". In: *Archaeological Research of the Seimareh Dam Basin*, edited by Lili Niakan. Tehran: Research Institute of Cultural Heritage and Tourism: 200-211. [In Persian].
- Omrani, B. & Moradi, H., (2014). "The Role of the Zahhak Complex in the Promotion of Mithraic Beliefs and Related Architecture". *Archaeological Studies Journal*, 6 (2): 113-130. [In Persian].
- Pirani, B., (2015). "Archaeological Excavation at the Gandamzar 2 Site with a Focus on the Architectural Features of the Sasanian Structure". In: *Archaeological Research of the Seimareh Dam Basin*, edited by Lili Niakan. Tehran: Research Institute of Cultural Heritage and Tourism: 211-219. [In Persian].
- Pourdavoud, E., (2007). *Ancient Iranian Culture*. Tehran: Asatir. [In Persian].
- Reuter, O., (2008). *Sassanid Architecture*. Translated by Mehdi Moghiseh and Mohammad Ali Shakeri Rad. From the book *A Journey through Iranian Art*. Edited by Arthur Upham Pope and Phyllis A. Kerman, Volume 2, Tehran, Scientific and Cultural.
- Rahbar, M., (2006). "Is the Imamzadeh of Mohammad Walibig Village a Fire Temple?" *Abstract of the papers of the Third Conference of Young Archaeologists and a Review of the Archaeological Perspective of Khorasan and Bam*, edited by Shahram Zare.

- Rezvani, H., (1384). "Report on the rescue excavation of the ancient site of the Shian dam in Kermanshah". Document Center Research Institute of Archaeology, Tehran.
- Razi, H., (2006). *Fire Celebrations*. Fourth edition, Tehran: Bahjat.
- Satarnejad, S., Naseryasumeh, H. & Maroufi Aghdam, E., (2019). "Investigation and Analysis of the Nature and Functionality of the Architecture of the Imamzadeh Masoom in Maragheh County". *Iranian Archaeological Research*, 10 (27): 213-234. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2019.19002.1936> (In Persian).
- Seydin, S., (2010). "A Short Report on the Fire Temple of Azarjoo, Darabgerd; Fars Province". *Modares Archaeological Research*, 2 (3): 270-274.
- Sharifi, M., (2015). "Architectural Remains of the Sasanian City of Barzeghvale Based on Archaeological Excavations". In: *Archaeological Research of the Seimareh Dam Basin*, edited by Lili Niakan. Tehran: Research Institute of Cultural Heritage and Tourism: 241-248. [In Persian].
- Tafazzoli, A., (1986). *Minuy-e Kherad*. Tehran: Toos. [In Persian].
- Yaghmaei, E. (I), (2010). "Archaeological Excavations at the Mehrkadeh of Mohammadabad (Dashtestan, Borazjan)". *Archaeological Research, New Series*, 6: 56-76. [In Persian].
- Yousofvand, Y. & Miri, F., (2019). "Fire Temple of Tāmer Khow: New Evidence of Religious Architecture from Sassanid Era in West Lorestan". *Journal of Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran*. 9 (21): 131-150. [In Persian]. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2019.16396.1749>
- Yousofvand, Y. & Miri, F., (2022). "Chronology and Functional Analysis of the Site Known as Qale-e Sam in the Historical Province of Masbazan (Ilam Province)". *Journal of Archaeological Studies*. 13 (4: 28): 307-330. [In Persian].
- Yousofvand, Y., Parviz, A. & Miri, F., (2022). "Archaeological Study and Function Analysis of Mansion Known as "Tappe Zagheh" in Rumishgan, Lorestan Province, Iran". *Journal of Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran*, 11 (31): 53-80. [In Persian]. <https://doi.org/10.22084/nb.2021.22295.2192>
- Zomorshidi, H., (1994). *Arch and Arch in Iranian Architecture*. Second edition, Tehran, Kayhan.